

*Ігар Марзалиок (Магілёў),
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры архалогіі
і спецыяльнага гістарычнага дысцыплінарнага Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэту*

Ад этнасу да нацыі

Папярэднія заўвагі

Историческая наука знает немало книг и статей, которые озаглавлены “Этногенез и этническая история...”, и далее следует название того или иного народа. В большинстве из них, однако, понятия *этногенез* и *этническая история* никак не определяются.

А. С. Гердт.

Даклад, прысвечаны падобнай тэматыцы, мусіць пачынацца з вызначэння тых базавых паняццяў, якімі аўтар аперуе ў сваім тэксце. І зроблена гэта павінна быць дзеля таго, каб зняць розначытанні ўжываных намі дэфініцый. Найперш гэта тычыцца дэфініцыі тэрмінаў “этнос” і “нацыя”. Прыведзеныя ніжэй высновы з даследаванняў спецыялістаў у галіне этнічнай гісторыі адлюстроўваюць найбольш аптымальны, як нам уяўляецца, погляд на спецыфіку этнічнасці і нацыянальнасці.

Вельмі шмат для акрэслення паняцця “этнос” было зроблена вядомым савецкім спецыялістам Юліянам Брамлеем. Адным з важнейшых крытэрыяў існавання адметнага этнасу ён лічыў наяўнасць этнічнай самасвядомасці. “Этнічная (нацыянальная) самасвядомасць перш за ўсё фіксуе (магчымымі спосабамі) прыналежнасць людзей да пэўнага этнасу. ... Этнічная самасвядомасць уключае меркаванні членаў этнасу аб характары дзейнасці сваёй супольнасці, яе ўласцівасцях і дасягненнях, так званыя этнічныя аўтастэрэатыпы. Гэтыя меркаванні негарыўна звязаны з уяўленнямі аб іншых этнасах, у першую чаргу з адпаведнымі этнічнымі стэрэатыпамі. ... Звычайна вызначэнне людзьмі на ўзроўні штодзённай свядомасці сваёй прыналежнасці да таго ці іншага этнасу адлюстроўваецца ў выбары імя такой яго знешняй прыкметы, як назва. Сама наяўнасць такой назвы – этноніма – сведчыць пра асэнсаванасць членамі этнасу іх асаблівага адзінства і адрознення ад членаў іншых падобных агульнасцяў. Для кожнага з такіх адзінстваў, вялікіх і малых, назва з’яўляецца фактарам, які аб’ядноўвае знутры і адрознівае навуку”¹. Ю. Брамлей заклікаў даследчыкаў “... размяжоўваць “этнічныя” і “этнаграфічныя” агульнасці перш за ўсё на падставе таюга паказчыка, як наяўнасць альбо адсутнасць

¹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. Москва, 1973. С. 97-98.

этнічнай самасвядомасці”². Іначай кажучы, супольнасць людзей, якая мае адметную мову і матэрыяльную культуру, але не мае этнічнай самасвядомасці, мусіць трактавацца як этнаграфічная супольнасць, але яшчэ не як этнічная, бо яе члены не асэнсоўваюць гэтыя адметнасці ў якасці этнічных маркераў.

Падобную трактоўку этнічнасці прапануе і амерыканскі антраполог Майкл Говард. “Уяўленні тыпу “мы–яны” з’яўляюцца галоўнымі ў вызначэнні **этнічнасці** – наяўных культурных і фізічных адрозненняў паводле якіх людзі падзяляюцца на адметныя групы і катэгорыі”³. Важнейшую ролю ў паўстанні этнічнасці, лічыць даследчык, адыгрываюць этнічныя сімвалы, бо яны ствараюць ідэальны вобраз таго, што азначае быць прадстаўніком пэўнага этнасу. “Такімі сімваламі маглі быць рэчы, сацыяльныя інстытуты або звычаі, якія яны ўспрымалі як галоўныя ў сваім ладзе жыцця”⁴.

Філіп Уайт звяртае ўвагу на тое, што ёсць два асноўныя акрэсленні нацыянальнасці. Першае звязана з культурна-спадчынай або этнічнай групай, другое з палітычна-тэрытарыяльнай групай: “Культурна-спадчынная або этнічная група. У такіх групах два падставовыя фактары забяспечваюць пачуццё ідэнтыфікацыі з групай і адданасць ёй. Першы – гэта адінства крыві. Члены такіх групаў адчуваюць, звычайна не без пэўных падставаў, што яны звязаныя між сабою далёкімі агульнымі продкамі, і што іхняе “сваяцтва” вылучае іх сярод групаў з іншымі продкамі. Другі фактар узнікае з прызнання пэўнай адрознасці, агульнай для членаў групы. Такая адрознасць можа быць часткова фізічнай... Аднак больш паслядоўна адметнасць групы выяўляецца ў такіх рысах культуры, як мова і рэлігія”⁵.

Вядомы расейскі даследчык Аляксандр Мыльнікаў закпікае разглядаць этнічнасць як кантраснасць. “Этнічнасць варта разглядаць у якасці феномена, у якім канцэнтруюцца спецыфічныя рысы этнасу, што выяўляюцца ў адметнасцях матэрыяльных і духоўных формаў яго культуры. Альбо прасцей: тое, што адрознівае дадзены этнас ад іншых этнасаў, кідаючыся ў вочы пры іх супастаўленні і заслугоўваючае фіксацыі і асэнсавання; што здольна выклікаць здзіўленне назіральніка “з боку”, застаючыся для назіральніка “знутры” чымсці штодзённым, звыклым, а таму і не заўсёды фіксаваным: кантраснасць”⁶.

Натуральна, паўстае пытанне, ці ёсць сэнс супрацьпастаўляць такія паняцці як “этнас” і “нацыя”? У чым кардынальнае адрозненне этнічнай культуры, этнічнай свядомасці ад нацыянальнай культуры, ад нацыянальнай свядомасці? Нам здаецца даволі ўдалай спробаразмежавання гэтых дэфініцыяў прапанаваная В.Мяжу-

² Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. С. 126

³ Говард. М. Сучасная культурная антрапалогія. Менск, 1995. С. 273.

⁴ Говард. М. Сучасная культурная антрапалогія. С. 278.

⁵ Уайт Ф.Л. Што ёсць нацыянальнасць? // Беларускі гістарычны агляд (далей – БГА). Т.1. Сп.1. Мінск, 1994. С. 84.

⁶ Мыльніков А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начало XVIII века. Санкт-Петербург, 1999. С. 111.

евым. “У адрозненне ад этнічнай культуры, прыналежнасць да якой вызначаецца агульнасцю паходжання (кроўнай роднасцю) і супольнай дзейнасцю, якая непасрэдна ажыццяўляецца, адзінствам, так бы мовіць, крыві і глебы ...нацыянальная культура аб’ядноўвае людзей, якія жывуць на вельмі вялікіх прасторах і пазбаўленыя прамых і нават ускосных роднасных сувязяў. ...Верагодна, умовай існавання нацыянальнай культуры з’яўляецца прынцыпова іншы тып камунікацыі, узнікненне якога прама звязана з вынаходніцтвам пісьменнасці. Праз пісьменнасць агульныя для ўсёй нацыі ідэі і сімвалы атрымоўваюць магчымасць шырокага распаўсюджвання сярод пісьменнай часткі насельніцтва.

...Мяжу паміж этнічнай і нацыянальнай культурай дакладней уявіць як мяжу паміж “культам” і “культурай”. Калі грунт першай утвараюць асвечаныя міфалагічнай сімволікай нормы і ўзоры паводзінаў людзей ...нязменныя надсабовыя “святыні”, якія вызначаюць цалкам строй і ўклад народнага жыцця, усе праявы народнага быцця, то нацыянальная культура, як правіла, пазбаўленая культувага характару, цалкам – ад свету гэтага, справа рук чалавечых, прадукт чалавечай, пераважна індывідуальнай творчасці. ...Нацыянальная культура ствараецца, такім чынам, не этнасам у цэлым, а тымі адукаванымі сляямі грамадства, якія ў межах пісьмовай культуры бяруць на сябе функцыю індывідуальнага аўтарства – пісьменнікамі, мастакамі, філосафамі, вучонымі і г. д. Да пэўнага часу такая культура можа заставацца чужой народу, далёкай ад яго (хоць бы ў сілу яго неадукаванасці, непісьменнасці)”⁷. У выніку ў пераходны ад этнічнага да нацыянальнага быцця перыяд складаецца такая сітуацыя, калі “нацыянальная культура ўжо ёсць, а нацыі як такой можа і не быць. Тут нацыя паўстае хутчэй як чыста духовая, ідэальная агульнасць, якая існуе ў галовах адукаванай часткі грамадства, як толькі нацыянальная ідэя, але яшчэ не як рэальная сацыяльная агульнасць людзей”⁸.

Пераважная большасць даследчыкаў лічыць, што пераход да нацыянальнай мадэлі ў Еўропе пачаўся ў эпоху ранняга Новага часу. Нацыянальную свядомасць ранняга Новага часу вызначаюць як супольную ментальнасць, якая дае насельнікам ажрэслага абшару пачуццёвагульнай самаідэнтычнасці. Нацыянальная свядомасць набліжаная да свядомасці этнічнай, але разам з тым вастрэйшая і каларытнейшая. Нацыянальная свядомасць высоўвае пэўныя палітычныя аспірацыі, з якімі не маем дачынення ў выпадку свядомасці этнічнай. Нацыянальная свядомасць імплікуе існаванне класу альбо групы людзей, здольных рэагаваць на выклікі чужых культураў ды вымагае па-над гэтым існавання шведкай культурнай супольнасці ці спробы яе стварэння. Аднак і рэлігія можа стаць субстытутам для выражэння моцных нацыянальных пачуццяў⁹.

⁷ Межуев В. М. Национальная культура и современная цивилизация // “Освобождение духа”. Москва, 1991. С. 265-266.

⁸ Межуев В. М. Национальная культура и современная цивилизация. С. 267.

⁹ Borzecki Jerzy. Unia Lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 61.

Не менш важным з’яўляецца пытанне пра механізмы, якія спрыяюць узнікненню этнасу. Найбольш прыймальныя адказы на гэта, лічыць расейскі даследчык Ю.Лесман, мы можам атрымаць зыходзячы з пазіцыяў інфармацыйнай мадэлі і снавання этнасу. “Улічваючы, што асноўнай характарыстыкай, без якой этнасу папросту не існуе, з’яўляецца этнічная самасвадомасць (г.зн. асэнсаванне адзінства членаў этнасу і іх супрацьпастаўлення астатнім людзям), умовай існавання этнасу можна лічыць інфармацыйную пранікальнасць агульнасці (сама агульнасць можа мець самыя разнастайныя праявы), г.зн. наяўнасць устойлівай інфармацыі пра “сваіх” і пра існаванне паза ёй “чужых”. ... У сіхронным аспекце пранікальнасць існуючага этнасу дапаўняецца традыцыйнай этнічнай самасвадомасцю (этнічнай памяццю-пранікальнасцю ў асіхронным аспекце).

Для ўзнікнення этнасу можна назваць некалькі неабходных умоваў. Першай з’яўляецца культурнае адзінства этнічнай агульнасці, якая фармуецца. Другой умовай з’яўляецца тэрытарыяльная непарыўнасць ці ва ўсялякім выпадку наяўнасць устойлівых сродкаў камунікацыі паміж усімі часткамі тэрыторыі. Трэцім – наяўнасць мовы камунікацыі, што і забяспечвае абмен інфармацыі ўнутры агульнасці”¹⁰.

Такім чынам, улічваючы ўсё вышэйзгаданае, паспрабуем пашукаць адказы на наступныя пытанні:

1. Калі пачынаецца фармаванне *этнаграфічнай* беларускай агульнасці і якім часам можна датаваць у асноўным яе завяршэнне?
2. З якога часу можна казаць пра існаванне беларускай (старабеларускай) *этнічнай* супольнасці?
3. Калі ўпершынюартыкулююцца важнейшыя элементы ўласна *нацыянальнай* праграмы і пачынаецца пераход да *нацыі*, да *нацыянальнай* мадэлі быцця беларускага народа?

Толькі на падставе гэтых адказаў і магчыма, як нам здаецца, стварыць больш-менш прыймальную перыядызацыю этнічнай гісторыі і паспрабаваць наблізіцца да разумення тагачасных рэалій.

Племянны перыяд (9 – сярэдзіна 12 ст.)

Чаму менавіта 9 ст. бярэ аўтар за кропку адліку у этнічнай беларускай гісторыі? Справа ў тым, што ў гэтым стагоддзі пачынаецца буйнамаштабная славянская каланізацыя на тэрыторыі будучай Беларусі. Вядома, што славяне з’явіліся на Беларусі ў Заходнім Палессі ў 5 – 6 ст. (пражская культура). Этнічную прыналежнасць помнікаў таго часу на іншых абшарах Беларусі надзвычай

¹⁰ Лесман Ю. М. К постановке методических вопросов реконструкции этногенетических процессов // Славяне. Этногенез и этническая история. Ленинград, 1989. С. 13-14.

праблема тычна інтэрпрэтаваць як славянскую. На наш погляд, найбольш доказнымі з'яўляюцца сцверджанні тых аўтараў якія лічаць, што рассяленне славян у Цэнтральнай, Паўночнай і Усходняй Беларусі адбылося не раней за 9 ст. (культура тыпу Лука Райкавецкая, Раменская культура ў Пасожжы). У Беларускім Панямонні гэтыя працэсы пачаліся яшчэ пазней, з канца 10 ст.¹¹

Перш чым перайсці да разгляду самаідэнтыфікацыі славянскага насельніцтва Беларусі мусім звярнуць увагу на працэсы кшталтавання іх *этнаграфічных* адметнасцяў, найперш мовы. Звычайна сцвярджаецца існаванне ўстойлівага моўнага ўсходнеславянскага адзінства і досыць позняе ўтварэнне ўласна беларускай, украінскай і расейскай моваў. Але даследаванне існаваўшай ва Усходняй Еўропе ў 10 – 13 ст. моўнай сітуацыі ставіць пад вялікае пытанне абгрунтаванасць гэткай высновы.

Першае пытанне, якое адразу ўзнікае, якім часам датаваць гэтае ўсходнеславянскае моўнае адзінства? Абсалютна несур'ёзна выглядаюць сцверджанні пра існаванне ўсходнеславянскай (старажытнарускай) мовы ў перыяд 9-10 ст., ці адна сенне гэтага працэсу ў яшчэ больш ранні час. На сённяшні дзень даказана, што канец *праславянскага* моўнага адзінства адбыўся не раней сярдзіны 10 ст. Большасць лінгвістаў лічыць, што канчаткова гэты працэс завяршыўся толькі ў храналагічным прамежку паміж 10 – сярдзінай 12 ст. Пры гэтым адзначаюць нарастанне вельмі істотнай дыферэнцыяцыі і ўнутры агульнаславянскай мовы ўжо ў 11 ст.¹² Вельмі цікава і тое, што агульныя моўныя з'явы, характэрныя для ўсіх ўсходнеславянскіх моваў, як раз сфармаваліся ў перыяд праславянскага моўнага адзінства, але не пазней. Вядомы расейскі лінгвіст Георгій Хабургаў, вылучаючы дыялектныя зоны на тэрыторыі Кіеўскай Русі, вымушаны быў канстатаваць той факт, што “адметнасць паўночнадзялектнай зоны, якая геаграфічна супадае з асноўнай тэрыторыяй Растова-Суздальскай зямлі, заключаецца ў тым, што для яе характэрны агульнаславянскія моўныя адметнасці, звязаныя з працэсамі, якія ажыццяўляліся не пазней 9–10 ст. і больш раннімі. Але ёй чужыя старажытнарускія з'явы, што распаўсюдзіліся пасля 11 ст., якія ў будучым былі кадыфікаваныя як нормы беларускай

¹¹ Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку // БГА. Т. 1. Сп. 1. Менск, 1994. С. 15-37; Шмидт Е.А. О формировании тушемлинской культуры в Днепр-Двинском междуречье // Lietuvos Archeologija. 21. Vilnius, 2001. С. 89-99; Шмидт Е.А. О тушемлинской культуре IV-VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвинье (к вопросу этнической атрибуции) // Iš baltų kultūros istorijos; Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярдзіны XIII ст. Т. 1. Мінск, 2000. С. 105-106.

¹² Дурново Н.Н. К вопросу о времени распада ния общеславянского языка // Sbornik prací I sjezdu slovaňskych filologů v Praze 1929. Sv. II. Praha, 1932. S. 514-526; Troubetzkoy N. Essai sur la chronologie de certains faits phonetiques du slave commun // Revue des études slaves. Т. II. № 3-4. Paris, 1922; Вайан А. Руководство по старославянскому языку. Москва, 1952. С. 18; Топоров В.Н. Некоторые соображения относительно изучения истории праславянского языка // Славянское языкознание. Москва, 1959. С. 19-20.

ці ўкраінскай мовы, але ў велікарускай апынуліся адметнасцямі акраінных дыялектаў”¹³.

Не ўсё так проста і з літаратурнай ўсходнеславянскай (“старажытнарускай”) мовай. Такі аўтарытэтны даследчык, як акадэмік Мікалай Галстой, лічыў больш правільным называць яе старажытнарускай рэдакцыяй стараславянскай мовы. Прычым ён адзначаў і той факт, што нават літаратурная мова ўсходніх славянаў не была адзінаю: “У пачатку 12 ст. вылучылася старажытнаруская рэдакцыя старажытнаславянскай літаратурнай мовы. ... У яе межах і побач з ёй існавалі яшчэ і іншыя рэдакцыі, такія, як старажытнагаліцка-руская ці старажытнагаліцка-валынская, старажытнапаўночнаруская (з адлюстраваннем цокання)”¹⁴.

Вывучэнне дыялектаў на абшарах будучай Беларусі, Расеі і Украіны прыводзіць да высноваў аб тым, што корні дыялектнай разнастайнасці ўсходнеславянскіх моваў узыходзяць якраз да гэтага храналагічнага перыяду¹⁵. Яшчэ далей ідуць у сваіх пабудовах рэканструкцыі этнагетычных працэсаў на тэрыторыі Беларусі пецярбургскія даследчыкі В. Булкін і А. Гердт. У выніку комплекснага аналізу археалагічнага, гістарычнага, лінгвістычнага і этнаграфічнага матэрыялу, імі адзначана прасторавае супадзенне лінгвістычных, археалагічных ды гісторыка-этнаграфічных межаў у Беларусі на працягу апошніх тысячгоддзяў. Усе гэтыя матэрыялы выразна вылучаюць у якасці самастойных паўночную вобласць (Днепра-Дзвінскі рэгіён па даных археалогіі, смаленска-полацкую зону па даных мовы, паўночны рэгіён па гісторыка-этнаграфічнаму раянаванню) паўднёвую (Усходняе і Заходняе Палессе); цэнтральную (Усходні, уласна Цэнтральны і Паўночна-Заходні рэгіёны – па гісторыка-этнаграфічнаму раянаванню, сэрэдняя беларускі масіў – у дыялектных адносінах, умоўна пераходная вобласць – у археалагічным). Даследчыкі вымушаны былі канстатаваць што “рассяленне славянаў на тэрыторыі Беларусі ў другой палове I тыс. н. э. праходзіла ў умовах ужо сфармаваўшыхся раней рэгіёнаў і па сутнасці ўпісвалася ў іх і паўтарала іх. ... З вялікай доляй упэўненасці можна казаць пра тое, што тэндэнцыі гісторыка-культурнага і дыялектнага члянэння Беларусі ... абумоўлены яшчэ першабытнай стадыяй яе гісторыі”¹⁶.

Высновы аўтараў добра ўпісваюцца ў субстратную канцэпцыю паходжання беларусаў і трактоўкі крывічаў, дрыгавічоў і радзімічаў як этнічных новаўтварэнняў.

¹³ Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет”. Москва, 1979. С. 45-46.

¹⁴ Толстой Н.И. Древнеславянский литературный язык в XII-XIV вв. (его функции и специфика) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва, 1989. С. 14-15.

¹⁵ Зализняк А.А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестник АН СССР 1988, № 8, С. 99; Зализняк А.А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // X международный съезд славистов. Славянское языкознание. Москва, 1988. С. 165; Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 380.

¹⁶ Булкин В.А., Гердт А.С. К этноисторической географии Белоруссии // Славяне. Этногенез и этническая история. Ленинград, 1989. С. 67-76.

рэнняў, паўстаўшых у выніку ўзаемадзеяння славянаў з мясцовым аўтахтонным і *анаііі Збѡаі* ¹⁷.

Такім чынам, менавіта ў 9 – 12 ст. пачаўся працэс фармавання *этнаграфічных* параметраў будучай беларускай супольнасці, і найперш такога важнага сярод іх, як мова.

Але хіба што важнейшым для нас з’яўляецца пытанне пра этнічную самаідэнтыфікацыю насельнікаў Беларусі ў той час. Калі кажам пра свядомасць асноўнай масы вясковага насельніцтва, то, здаецца, не будзе памылковым сцвярджэнне пра захаванне імі племянной (крывіцкай, дрыгавіцкай і радзіміцкай) самаідэнтыфікацыі да сярэдзіны 12 ст., пра што пераканаўча сведчаць пісьмовыя крыніцы. Этнічныя супольнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў найбольш карэктна называць этнікосамі (этнасамі ў вузкім сэнсе слова). Сваю этнічную адметнасць яны не страцілі і пасля ўваходжання ў склад Кіеўскай Русі, хоць перасталі існаваць як этнасацыяльныя агульнасці (ЭСА). Лічым, што называць іх саюзамі плямёнаў не надта ўдала. Значна больш пасуе да іх тэрмін “сям’я плямёнаў” прапанаваны Ю. Брамлеем. “Варта адразу падкрэсліць адрознаць паняццяў “сям’я плямёнаў” і “саюз плямёнаў”. Калі ў другім выпадку перад намі – этнасацыяльная агульнасць, то ў першым – этнічная агульнасць у вузкім сэнсе слова. ...Іначай кажучы саюзы плямёнаў маглі быць неаднароднымі ў этнічным плане”¹⁸.

Асобна варта спыніцца на пытанні пра існаванне старажытнарускай свядомасці. Ужыванне тэрміна “Русь” у этнічным сэнсе да ўсіх усходніх славянаў у гэты перыяд не пацвярджаецца аўтэнтычнымі пісьмовымі крыніцамі. Тэрмін, які бясспрэчна мае скандынаўскае паходжанне і першапачаткова быў ўжываны для пазначэння дынастыі Рурыкавічаў і іх дружыны¹⁹, пасля перанясення сталіцы з Ноўгарада ў Кіеў трывала замацаваўся за тэрыторыяй Сярэдняга Падняпроўя. Менавіта гэты “ўсходнеславянскі Ль дэ Франк” (выраз В. Насевіча) у дамангольскіх крыніцах фігуруе пад назваю “Русь”, а яго насельніцтва (“поляне яже ныне зовомая русь” – Нестара) пастаянна мянуецца рускім і супрацьпастаўляецца ўсім астатнім усходнеславянскім землям, якія ўваходзілі ў дзяржаўна-генеалагічную агульнасць, створаную Рурыкавічамі. Яшчэ ў 1951 г. Аркадзь Насонаў, прааналізаваўшы летапісныя звесткі, прышоў да адназначных высноваў: “Ноўгарад не

¹⁷ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1966. С. 32; Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. 1970. С. 184-185; Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва, 1976. С. 109, 126; Дуць Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тыс. н.э. // БГА, Т. 2, Сш. 1. 1995. С. 29; Штыхов Г.В. Исследование памятников VI-XI веков в Беларуси: этнический аспект // Slavia Antiqua. Т. XXXVIII Rok 1997. С. 23.

¹⁸ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. С. 135.

¹⁹ Попов А.И. Названия на родов СССР. Москва, 1973. С. 47; Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет”. С. 216; Название “Русь” в этнокультурной истории древнерусского государства (IX-X вв.) // Вопросы истории. № 8. 1989. С. 24-38.

называлі ні “Руссю”, ні “Рускай зямлэй” на Поўдні (Іпацьеўскі летапіс, 1141 і 1178 г.), а таксама, як вынікае з Наўгародскага 1-га летапісу, і ў самім Ноўгарадзе. Рацова-Суздальская зямля, роўна як і Рязань таксама супрацьпастаўляюцца “Русі” і ў паўднёвым летапісу і ў паўночна-ўсходнім (Іпацьеўскі летапіс, 1154, 1175, 1177 г., Лаўрэнцьеўскі летапіс, 1175 і інш.). Смаленск не лічылі ні “Руссю”, як бачна з паведамлення Іпацьеўскага летапісу пад 1155 і 1197 г., ні “Рускай зямлэй” (Іпацьеўскі летапіс, 1174). У Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 1202 г. супрацьпастаўляюцца “Рускай зямлі” Галіч і Уладзімір-Валынскі... Роўным чынам не лічылі, што Полацкая “область” уваходзіць у склад “Рускай зямлі” як паказвае Іпацьеўскі летапіс пад 1140 г. Да Русі не прылічвалі і зямлю драўлянаў, а таксама вяцічаў і радзімічаў²⁰. Да аналагічных высноваў, прааналізаваўшы ўвесь комплекс летапісных паведамленняў аб дамангольскай Русі, прыйшоў і вядомы польскі гісторык Генрык Пашкевіч²¹.

Асобна варта сказаць пра самаідэнтыфікацыю і “патрыятычныя” пачуцці Нестара Летапісца. Расейскі даследчык Мікалай Талстой прысвяціў асобнае даследаванне аналізу структуры самасвядомасці сьлыннага летапісца. Яго высновы кардынальна адрозніваюцца ад традыцыйных уяўленняў, прынятых у савецкай гістарыяграфіі, дзе Нестар абвяшчаўся класічным носьбітам старажытнарускай свядомасці: “...Этнічную свядомасць Нестара Летапісца варта разглядаць як даволі складаную і цэльную сістэму, якая складаецца з іерархічна ўпарадкаваных элементаў. ...У Нестара Летапісца была рэлігійная свядомасць (хрысціянская), агульнаплемянная (славянская), прыватнаплемянная (палянская) і свядомасць дзяржаўная (прыналежнасць да Рускай зямлі). Сярэднеплеменная свядомасць яго – руская – яшчэ выпявала і не займала ключавой, дамінуючай пазіцыі”²².

Пры гэтым не лішне будзе акцэнтаваць увагу на тым моманце, што як для Нестара, гэтак і для польскіх ды чэшскіх хроністаў таго часу такога паняцця, як асобныя славянскія народы ў нашым разуменні яшчэ не існавала. Крыніцы фіксуюць захаванне надзвычай моцнай агульнаславянскай моўнай свядомасці ў той час. Усе славянскія групы (“роды” па тэрміналогіі Нестара), якія мы звычайна дзелім на ўсходніх, заходніх і паўднёвых славянаў, для Нестара адзін народ, які размаўляе на адзінай мове. Паказальна і падкрэсліванне ім сінанімічнасці паняццяў “рускі” і “славянскі” “язык”²³. Падобна выглядае справа і з уяўленнямі польскіх і чэшскіх хроністаў, ствараўшых свае працы прыкладна ў той самы час. Вельмі паказальна тэрміналогія найстарэйшага польскага хроніста Гала і чэшскага хрон-

²⁰Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Москва. 1951. С. 29;

²¹ Paszkiewicz H. Początki Rusi. Kraków. 1996. S 8-20.

²² Толстой Н. И. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора “Повести временных лет” // Исследования по славянскому историческому языкознанию. Москва, 1993. С. 9-10.

²³ Повесть временных лет // Повести Древней Руси. Ленинград, 1983. С. 25-35.

іста Космаса. Гал скарыстоўвае для пазначэння сваёй краіны назву *Polonia* а яе жыхароў мянуе *Poloni*, але мовай гэтых людзей з'яўляецца “славянская”. Падобная тэрміналогія характэрная і для чэшскага храніста. Яшчэ напачатку 14 ст існавала пачуцце агульнаславянскай моўнай супольнасці сярод прадстаўнікоў розі і о пѣауи нѣѣ і а?і аас, о сі ба?і ааѣзу с сі е +а?а²⁴.

Не ратуе прыхільнікаў існавання старажытнарускай свядомасці і апеляцыя да “Слова пра паход Ігаравы”. Нават калі пагадзіцца з тым, што мы маем справу з помнікам той эпохі, хаця ніхто так і нездолеў доказаць абвергнуць гэзы расейскага гісторыка Аляксандра Зіміна пра неаўтэнтычнасць “Слова...”²⁵, але і тады нічога супярэчнага матэрыялам летапісных зводаў мы не знойдзем. Даследаванні гэтага пытання паказалі, што і аўтар “Слова...” пад “Рускай зямлёй” у этнічным сэнсе разумее Сярэдняе Падняпроўе²⁶.

Іншая справа, што існавала паняцце Русі і Рускай зямлі ў шырокім сэнсе. Але з кантэксту крыніцаў відаць, што ўжыванае яно было заўсёды ў якасці канфесіонама (прыналежнасць да Рускай=Кіеўскай мітраполіі) і палітоніма (дзяржаўна-генеалагічная агульнасць, створаная Рурыкавічамі). Больш таго, ў самым шырокім сэнсе тэрмін “Русь” быў сінанімічны паняццям “Slavia Orthodoxa”, “праваслаўны свег” і скарыстоўваўся ўсходнеславянскімі кніжнікамі ў дачыненні не толькі ўсходніх славянаў, але і іншых этнасаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. І.Данілеўскі, прааналізаваўшы скарыстанне тэрміна “Русь” у Радзівілаўскім летапісе давёў, што старажытнарускія крыніцы не толькі семантычны, але і арфаграфічна адрознівалі прыметнік “руский” (як этнонім, які прыкладзецца да насельніцтва Рускай зямлі ў вузкім сэнсе) і “русский” (як этнаканфесіонім невыразнага паходжання, які мог уключаць у сябе мноства цэнтральна- і нават заходнееўрапейскіх этнасаў і земляў)²⁷.

Разам з гэтым, далёкімі ад ісіцы з’яўляюцца сцверджанні пра адсутнасць уплыву на кшталтаванне беларускай культурнай традыцыі спадчыны “Кіеўскага перыяду”. Яны відавочныя і ў “высокай” матэрыяльнай культуры гарадоў, і ў фармаванні дзяржаўнапалітычных і сацыяльнакультурных узораў аднолькавых для ўсіх княстваў. Можна казаць пра кшталтаванне ў элітным асяроддзі параметраў новай калектыўнай ідэнтычнасці характэрнай для ўсіх земляў Кіеўскай Русі. Наўрад ці падлягае сумненню факт існавання “палітычнага народу” Кіеўскай Русі (“княжескага сабшества” паводле тэрміналогіі Прансякова). Прынамсі, імкненне ужываць тэрмін “старажытнаруская народнасць” было прадыхтавана таксама і

²⁴ Paszkiewicz z. H. Początki Rusi. S. 25.

²⁵ Зимин А.А. Ипатьевская летопись и “Слово о полку Игореве” // История СССР. № 6. Москва, 1968. С. 43-63.

²⁶ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI-XIII в. Москва, 1980. С. 219-240; Штыгяў Г.В. Погляды аўтара “Слова пра паход Ігаравы” на гісторыю Полацкай зямлі // Вечна жывое “Слова” Мінск, 1989. С. 105.

²⁷ Марзалюк І. А. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва ў 10-13 ст ст. // Гістарычны Альманах. Гародня, 1998. № 1. С. 4-13; Да нилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XIII вв.). Москва, 1999. С. 170-180.

імям улічыць гэтыя відавочныя факты. Аднак сам тэрмін, у святле найноўшых даследаванняў гістарычнай лінгвістыкі, археалогіі і этналогіі, не вытрымлівае крытыкі. Перад намі паўстае праблема скарыстання адпаведнай метамавы ў дачыненні да падобных з’яваў. У свой час мы праганавалі вызначаць Кіеўскую Русь як метаэтнапалітычную супольнасць²⁸. Такія супольнасці “складваліся большай часткай унутры існуючых дзяржаваў, звязаных паміж сабой эканамічна і культурна і асэнсоўваючых сваю прыналежнасць да адзінага палітычнага цэлага, незалежна ад таго, размаўляюць гэтыя народы народнасных ці не роднасных мовах”²⁹.

Аднак пры гэтым казаць пра існаванне агульнай этнічнай свядомасці асноўнай масы насельніцтва (90% сяляне) Кіеўскай Русі ніяк не выпадае. Наўрад ці можна пагадзіцца з Валянцінам Сядовым нібыта асновай усходнеславянскай этнамоўнай агульнасці (старажытнарускай народнасці) было гарадское (!) насельніцтва, у той час як у вясковых мясцовасцях, трывала захоўваліся дыялектныя адметнасці, якія ляглі ў аснову новых усходнеславянскіх моваў. Толькі мангола-татары і літоўская экспансія, згодна даследчыка, “вінаватыя” ў знікненні гэтага этнасу³⁰. Незразумела толькі, якія даныя гістарычнай лінгвістыкі пацвярджаюць быццам бы гарадское насельніцтва размаўляла на адной і той жа мове па ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі? Берасцяныя граматы сведчаць пра адваротнае³¹.

Але быў адзін з важнейшых чыннікаў, які кардынальна мяняў этнічную племянную самаідэнтыфікацыю на новую этнаканфесійную, “рускую” свядомасць. І гэтым чыннікам была хрысціянізацыя нашых земляў па “рускаму”, праваслаўнаму ўзору. Матэрыялы археалагічных раскопак даюць вельмі выразную мяжу кардынальнай змены параметраў этнакультурных рэалій ў Верхнім Падняпроўі і Падзвінні ды на тэрыторыі Тураўскай зямлі – гэта сярэдзіна 12 – першая палова 13 ст. У гэты час тут расвісціваюцца пахаванні па абраду трупалажэння ў падкурганнай яме³². Паказальна тое, што менавітаў сярэдзіне 12 ст. “памірае” і племянныя этнічная самаідэнтыфікацыя. Састаронак летапісаў знікаюць крывічы, дрыгавічы, радзімічы. З гэтага часу можна весці размову пра новы этап у этнічнай гісторыі Беларусі.

²⁸ Обсуждение доклада Г.В.Штыхова “Древнерусская народность: реалии и миф” // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. Этногенез и этнокультурные контакты славян. Москва, 1997. С. 386.

²⁹ Брук С.И., Чебоксаров Н.А. Методэтнические общности // Расы и народы. Вып. 6. Москва, 1976, С. 28.

³⁰ Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 382.

³¹ Зализняк А.А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестник АН СССР. 1988. № 8. С. 99; Зализняк А.А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // X международный съезд славистов. Славянское языкознание. Москва, 1988. С. 165.; Зализняк А.А. Древне новгородский диалект. Москва, 1995.

³² Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. Москва, 1982. С. 202, 219, 222; Штыхаў Г.В. Крывічы. Мінск, 1992. С. 62-67; Богомольников В. В. Курганы радимичей // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1994. № 4 С. 24-26; Археалогія Беларусі. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX-XIII стст.). Мінск, 2000. С. 43;

Беларуска-украінская Русь у 13 – 15 ст.

Такім чынам, можна лічыць бяспрэчным, што менавіта хрысціянiзацыя і паўсталая на яе базе канфесійная самаідэнтыфікацыя, замацавала ў якасці сама-назвы насельніцтва Беларусі этнаканфесіонiм “Русь”, які мясцовае жыхарства ўжывала ў дачыненні да сябе з 13 ст. Да гэтага ж часу адносяцца і паведамленні нямецкіх крыжацкіх хронік, дзе пад “Руссю” разумеецца таксама тэрыторыя Беларускага Падняпроўя і Падзвіння³³. Для крыжацкіх храністаў галоўным крытэрыем самаідэнтыфікацыі таксама быў канфесійны. “Рутэн” – абавязкова праваслаўны. Хрысціянiзацыя літоўскага князя па праваслаўнаму узору, у вачах і крыжацкага храніста, і беларускага летапісца, аўтаматычна рабіла яго “рускім”³⁴. Рускімі мянуюць праваслаўных літоўскіх князёў беларуска-літоўскія летапісы першага і другога зводаў.

Вельмі цікавым з’яўляецца той факт, што менавіта за тэрыторыяй былых княстваў Падзвіння і Падняпроўя – Полацкага, Віцебскага, Смаленскага, Друцкага і Свіслацкага, паводле мясцовай традыцыі ВКЛ, у 16 ст. устойліва захоўвалася назва “Русь”, побач з назвамі іншых гістарычных рэгіёнаў – Літвой, Палессем, Валынінню, Падляшшам. І гэта нягледзячы на той факт, што славянскае насельніцтва гэтых частак дзяржавы таксама спавядала “рускую” веру і самаідэнтыфікавала сябе русінамі³⁵. Раствлумачыць прычыну атаясамлення большай часткі тэрыторыі Заходняй Беларусі з назвай “Літва”, а Усходняй з “Руссю”, напэўна, можна толькі зыходзячы са спецыфікі іх хрысціянiзацыі і этнічнага складу насельніцтва. Землі Усходняй Беларусі былі раней асвоены славянамі і хрысціянiзаваны ў 11 – 12 ст., у той час як актывiзацыя ўсходнеславянскага каланiзацыйнага руху ў Верхнім Панямонні зафіксавана прыблізна з канца 10 – пачатку 11 ст. Хрысціянства тут распаўсюджвалася даволі марудна, у гарадах найбольш раннія рэчы хрысціянскага культу датуюцца толькі другой паловай – канцом 11 ст. У Наваградку да канца 11 ст. не прасочваецца ніякіх прыкмет хрысціянства³⁶. Што ўжо казаць праваскоўную ваколіцу, якая ўяўляла сабой балта-славянскую этнічную цараспалосіцу. Вельмі красамоўна пра гэта сведчыць і пахавальны абрад. Аналіз дэталей пахавальнага абраду і рэчавых комплексаў даваляе датаваць славянскія курганы Верхняга Панямоння з трупапаленнямі 10 – 11 ст., а з трупапалажэннямі – 12 – 13 ст. На поўначы і асабліва на паўночным-захадзе рэгіёна частка курганаў адносіцца да пачатку 14 ст.³⁷ Менавіта тут, на тэрыторыі, якая ў 16 ст. акрэслівалася хароні-

³³ Сагановіч Г. Н. Русь в пруских хрониках XIV-XV веков. // Славяне и их соседи. Славяне и немцы: 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты. Москва, 1999. Вып. 9. С. 101.

³⁴ Paszkiewicz. H. O genezie i wartosci Krewa. Warszawa. 1938. S. 169; Сагановіч Г. Н. Русь в пруских хрониках XIV-XV веков. С. 103.

³⁵ Насевіч В., Спірыдонаў М. “Русь” у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. // 3 глыбі вясюў. Наш край. № 1. Мінск, 1996. С. 4-17.

³⁶ Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Rzeszów, 2000. С. 84-85.

³⁷ Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 104-106.

мам “Літва”, паўсталі першыя каталіцкія касцёлы ў 14 ст. для неасіміляванага балцкага паганскага насельніцтва. Позняя хрысціянiзацыя спрыяла кансервацыі племянной свядомасці і значна даўжэйшаму захаванню тут этнаканфесіонаімаў “крывічы”, “крывіцкая зямля”, як вызначалі тэрыторыю Верхняга Панямоння, Наваградскую зямлю, крыжацкія храністы яшчэ у 14 ст.³⁸ Здаецца, можна пагадзіцца з меркаваннем, што ўстойлівае замацаванне ў сярэднявечнай беларускай традыцыі за рэгіёнам Усходняй Беларусі назвы “Русь” сведчыла ў вачах сучаснікаў аб яе праваслаўнай “чысціні” і канфесійнай аднароднасці.

З нашага пункту гледжання найбольш навукова карэктным казаць пра існаванне ў той час на землях сучаснай Беларусі “этнаканфесійнага народу”. Падобныя супольнасці добра вядомы этнолагам і вызначаюцца імі як этнаканфесійныя агульнасці. Этнаканфесійная агульнасць характарызуецца як адметны тып сацыяльнай агульнасці з рэлігійна аформленым жыццёвым укладам і этнічнай самасвядомасцю, выступаючай як рэлігійная. Палітычныя, часткова геаграфічныя і эканамічныя прычыны, паглыбленыя іншаэтнічным атачэннем, мала-памалу пераўтвараюць яго ў вядучы этнаўтвараючы фактар. У выніку фармуецца асобная этнічная агульнасць з рэлігійна аформленым укладам жыцця³⁹.

І сапраўды, ў гэты час важнейшым параметрам самаідэнтычнасці на нашых землях была канфесійная прыналежнасць, якая і спрыяла змяненню этнічнай самаідэнтыфікацыі і мовы праваслаўных неафітаў. Паняцце “рускай” этнічнасці было непарыўна звязана з прыналежнасцю да “рускай” царквы, спавяданнем “рускай” веры. Да пачатку 16 ст. мы папросту “не знойдзем” неправаслаўных русінаў. У тагачасных нарматыўных і актавых кірылічных крыніцах існуе выразнае атаясамленне праваслаўнасці з “рускай”, а каталіцтва з “ляскай” верай. Прывядзем некалькі красамоўных прыкладаў. У лацінамоўным тэксце прывілею вялікага князя Казіміра на магдэбурскае права трокскім караімам, датаваным 1444 г., прысутнічаюць у якасці насельнікаў Трокаў літоўцы і русіны: “Praetera, nullus Palatinus seu Capitaneus Noster, vel vices ipsorum gerentes, debet se in jus ipsorum Maydeburgense in tromittere, nisi aliquis judalorum, eodem jure theutonico Maydeburgense gaudentium, cum Litvano aut Rutheno, aut qui non gaudet ipso jure Maydeburgensi⁴⁰. Аднак пад рукой “рускага” пісара ў грамаце Казіміра Ягайлавіча трокскім караімам 1485 г. напісанай на старабеларускай мове “згубіліся” літоўцы: “...как нам плачывали серебщину нашу: ляхове и русь, и татарове, и жидова на той стороне Лебедского мосту, и они бы нам платили свою половину серебщины нашее, а половину бы место платило на сей стороне”⁴¹. Як бачым,

³⁸ Саганович Г. Н. Русь в пруских хрониках XIV-XV веков. С. 101.

³⁹ Шерстгова Л. И.. Этноконфессиональная общность. К проблеме эволюции субэтносов // Расы и народы. Вып. 21. Москва, 1991. С. 30, 34.

⁴⁰ Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Санкт-Петербург, 1882. Т. 1. С. 30.

⁴¹ Тамсама.

“ляхове” гэтай граматы сінанімічны літоўцам прывілея 1444 г. Падобным чынам выпядалася сітуацыя і ў Вільні. Грамата 1432 г. вялікага князя Жыгімонта “адпускаючы” жыхарам Вільні “все мыто вечню” звернута да “віленских местичов ляхов и руси”⁴². Падкрэслім тут акалічнасць, што ў лацінамоўных прывілеях вялікага князя Казіміра на пацвярджэнне магдэбургскага права Вільні такога змешвання каталіцызма з “ляшкасцю” ніколі не сустракаецца. Тут фігуруюць “civitatis nostre Wylnensis Catholicos et Rutenos”⁴³. Выглядае, што ў тэрміналогіі напісаных пастарабеларуску актавых дакументах 15 ст. выразна прасочваюцца ментальныя стэрэатыпы ўласцівыя ў першую чаргу для “рускага” насельніцтва дзяржавы.

Дазволім сцвярджаць, што менавіта місійная дзейнасць праваслаўнай царквы на ўласна балцкіх землях княства, якая крочыла поруч з славянскай каланізацыяй, урэшце рэшт прывяла да акрэслення этнаграфічных межаў Беларусі з Літвой, адлюстраваных на знакамітай карце Яўхіма Карскага.

Як вядома, працэс гэты распачаўся значна раней, яшчэ ў эпоху Кіеўскай Русі. Знакамітыя даследчыкі археалагічных помнікаў Віленшчыны археолагі Уладзімір і Алена Галубовічы даказалі, што асваенне ўсходнімі славянамі Завілейскай зямлі пачалося ўжо ў 10 – 13 ст. На усходняй частцы гэтай тэрыторыі, паміж рэкамі Вілія і Дзісна яны вылучылі магутны клінападобны масіў славянскіх могільнікаў і паселішчаў. Найўнасць у пахаваннях характэрных для крывічоў упрыгожванняў дазваляе казаць пра асваенне гэтых земляў палачанамі⁴⁴. Археалагічныя даследаванні Галубовічаў на тэрыторыі Вільні прывялі да адкрыцця вялікага славянскага паселішча. Усходнеславянскія культурныя напластаванні яны датавалі 11 – 13 ст.⁴⁵ Беларускі археолаг Юры Заяц скарэктаваў датыроўку і паказаў, што матэрыялы 11 ст. у Вільні адсутнічаюць, а ўсходнеславянскія рэчавы комплекс дазваляе датаваць культурны слой Вільні 12 – 13 ст. Усходнеславянскія культурныя слой быў зафіксаваны не толькі на тэрыторыі Крывога горада, але і на Верхнім замку (гара Гедыміна)⁴⁶.

Да часоў Крэўскай уніі вялікія князі літоўскія не чынілі ніякіх перашкодаў місійнай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласна балцкіх этнічных тэрыторыях. Аб поспехах хрысціянізацыі = рутэнізацыі ва ўласна літоўскіх землях ды ўзнікненні на тэрыторыі Віленшчыны і Ковеншчыны праваслаўных прыходаў красамоўна сведчаць створаныя ў 14 – 15 ст. крыніцы. У 50-х гадах 14 ст. візантыйскі гісторык

⁴² Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Троку, православных монастырей, церквей и по разным предметом. Вильно. 1843. Ч. 1. С. 2.

⁴³ Тамсама. С. 5.

⁴⁴ Голубович Е., Голубович В. Славянские поселения правобережной Дисны в Вилейском округе БССР // Краткие сообщения Института материальной культуры (далее - КСИМК). Москва, 1945. Вып. 11. С. 126-127.

⁴⁵ Голубович Е., Голубович В. Кривой город – Вильно // КСИМК Москва, 1945. Вып. 11. С. 114-125.

⁴⁶ Заяц Ю. История Белорусских земель X-первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. № 12. С. 88.

Нікіфар Грыгора склаў вучоны экскурс, у якім ён сцвярджаў, што народ Рос падзяляецца на тры альбо чатыры Русі – тры хрысціянскіх і адну паганскую, катояра, як ён з гонарам дадаў, амаль непераможная, супрацьстаіць татарам і не плаціць ім даніны, як гэта робяць іншыя Русі. Гэтая чацвертая Русь – Альгердава Літва⁴⁷. *Notitiae episcopatum*, у якіх згадваецца пра стварэнне каля 1300 г. літоўскай мітраполіі таксама ўключаюць Літву ў агульнасць Русі⁴⁸.

Але найкаштоўнейшай і найважнейшай крыніцай па гэтаму пытанню для нас з’яўляецца інфармацыя змешчаная ў “Спіске русских городов дальних и ближних”. На сённяшні дзень гэтая крыніца надзвычай добра вывучаная. Даказана, што дакумент паўстаў у канцылярыі кіеўскага мітрапаліта Кіпрыяна, а пералічаныя ў спісе “гроды” з’яўляліся цэнтрамі царкоўных прыходаў, якія плацілі даніну мітрапаліту. З гэтымі тэзамі на сённяшні дзень салідарызуюцца ўседаследчыкі “Спісу”⁴⁹. Да рускіх (г. зн. маючых праваслаўныя прыходы і праваслаўных вернікаў з “рускай” этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыяй) у “Спісе” аднесены таксама такія гарады як Кернаў, Коўна, Вількамір’е, Майшагола, Вільня, Старыя Трокі, Новыя Трокі, Пуныя і Пералай⁵⁰. Расейскім акадэмікам Валяніціам Яніным зусім нядаўна была прапанаваная вельмі аргументаваная ўдакладняючая датыроўка часу стварэння “Спіска русских городов дальних и ближних”. Вучоны лічыць, што “Спіс” узнік не раней 1375 г. і не пазней 1381 г.⁵¹ Такім чынам, у гэты час у вышэйзгаданых гарадах Літвы ўжо фіксуецца “руская” прысутнасць. Пасля Крэўскай уніі “русіны” і “рускія” цэрквы працягваюць існаваць як этнаканфесійная рэальнасць, не толькі ў Вільні, што агульнавядома, але і ў Троках, Коўне і Пуне. Крыніцы, якія пацверджваюць існаванне ў Троках у 15 ст. русінаў мы ўжо прыводзілі. Як вынікае з граматы дадзенай трокскім караімам у 1507 г. Жыгімонтам Старым Трокі дзяліліся Лебядзіным мастом на дзве часткі: “Рускі канец” па адзін і “Жыдоўскі” — па другі бок⁵². Зараз хацелася б толькі акцэнтаваць увагу на фактах існавання праваслаўных, “рускіх”, цэркваў у Троках. Аб Трокскім праваслаўным манастыры Раства Святой Багародзіцы даведваемся з надання яму земляў вялікім князем Вітаўтам. Крыніца датаваная 1384 г.: “Мы велики князь Витовт нареченный во святом крещении Александер, дали мы на просьбу и на жоданье

⁴⁷ Шевченко И.И. Некоторые замечания о политике Константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Москва, 1996. Вып. 6. С. 134.

⁴⁸ Тамсама.

⁴⁹ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 142; Наумов Е.П. К истории летописного “Списка” русских городов дальних и ближних // Летописи и хроники. Москва, 1973. С. 150-164; Рыбаков Б.А. Русские карты Московии. Москва, 1979. С. 150-164; Куза А.В. Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 31.

⁵⁰ Тихомиров М.Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 95.

⁵¹ Янин В. Новгород и Литва. Пограничные ситуации XIII-XV веков. Москва, 1998. С. 67.

⁵² Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. Санкт-Петербург, 1883. С. 117.

княгини нашеое великое Ульяны, к монастыру нашему троцкому рожеству светое пречистое, озера троцкого луку аж до великое дороги”⁵³. Аб Троцкім праваслаўным манастыры і Троцкай архімандрыі, неаднаразова згадваюць крыніцы 16 ст.⁵⁴ Вельмі каштоўным з’яўляецца рэестр 1594 г. агародаў і земляў, якія належылі Троцкай Прачысценскай царкве. З тэкста дакумента вынікае, што ўсе гэтыя агароды і царкоўны домбылі “...наданы от нас шляхты, обывателей повету Троцко-го”⁵⁵. Як бачым, русінская праваслаўная шляхта існавала тут і ў гэты час. Яшчэ у 1630 г. Сапегі “трымалі” ў Троках мураваную царкву “з даўніх вякоў Сапегаўскую, на зямлі і выспе шляхецкай паміж возерам вялікім Троцкім, пры замках у месце Троках ... ў імя Святога Георгія”. Фрыдрых Сапега, перадаючы у 1630 г. гэтую царкву Льву Сапезе, між іншым патрабаваў, каб “у той царкве не іншае, а толькі Рускае набажэнства на ўсі прышлыя часы адпраўлялася”⁵⁶. Каштоўную інфармацыю па гэтаму пытанню ўтрымоўвае таксама інвентар 1702 г. на той час ужо уніяцкай архімандрыі Троцкай. З яго вынікае, што акрамя вышэйзгаданых храмаў у Троках у пачатку 18 ст. была яшчэ Святагтраецкая старадаўняя царква, а таксама даведваемся пра тое, што “касцёл дамініканаў стаіць на старадаўнім царкавіску Раства Хрыстовага, пры каторым касцёле кляштар тых жа айцоў дамініканаў на цвінтару і пляцах юрыдыкі той жа царквы стаіць”⁵⁷. Акрамя гэтага, пры пераліку “дзясцін да той архімандрыі належачых” згадваецца і дзясціна “да царкві Св. Мікалая ў Троках, ад князя яго міласці Фёдара Іванавіча Яраславіча і праз яго пацверджаная”, ў 1513 г. у Клецку⁵⁸. У пачатку 18 ст. царкву тую “трымалі” ўжо бернардыны.

Пуна ці Пуна – невялікі гарадок на мяжы Ковенскага і Троцкага ваяводстваў, на паўшляху паміж Меркісам і Коўна. Менавіта ў гэтым горадзе ў 15 ст. быў ізаляваны нешчаслівы прэтэндэнт на Кіеўскую мітраполію Спірыдон Сава. Падчас знаходжання у гэтым горадзе ён стварыў і прамаўляў перад вернікамі сваё знакамітае павучэнне “В неделю 50-ую на шествие Святого Духа”. Адбылося гэта, паводле аўтарытэтнага меркавання А. Турылава ў 1476 г. альбо ў адзін з наступных гадоў⁵⁹. Відавочна, што ў гэты час у Пуне мелася вялікая праваслаўная абшчына, бо ў павучэнні мітрапаліт ужывае зварот да “Пунскаго града жителем” і “пастырем” г.зн. да праваслаўных святароў⁶⁰. Падобна выглядала сітуацыя і ў

⁵³ Ластоўскі В. Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 118.

⁵⁴ Археографический сборник доку ментов относя щихся к истории Северо-западной Руси. Т.2. Вильна, 1867. С. 150-161.

⁵⁵ Тамсама. С. 161.

⁵⁶ Тамсама. С. 163-164.

⁵⁷ Тамсама. С. 168-169.

⁵⁸ Тамсама. С. 173.

⁵⁹ Турилов А. А. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // Славяне и их соседи. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XIV-XV веках. Москва, 1999. Вып. 7. С. 122-123.

⁶⁰ Тамсама. С.122.

Коўна. З рэскрыпта 1553 г. Жыгімонта-Аўгуста ковенскаму дзяржаўцу Пятру Хвальчэўскаму даведваемся пра існаванне ў гэтым горадзе праваслаўнай царквы Усіх Святых. Гаспадар загадаў дзяржаўцу каб ён на “церковь закону греческого в месте Ковенском волоку земли, од платов и подачок и всяких повинностей на поживенне попу”⁶¹ аддаў. У падаўчым лісце 1554 г. ковенскага дзяржаўцы Пятра Хвальчэўскага праваслаўнаму святару Аляксею на адну валокі зямлі для царквы Усіх Святых згадваецца сяло “Козминское”⁶². Назва сяла наводзіць надумку пра яго праваслаўны, “рускі” этнаканфесійны характар. Царква Усіх Святых вядома і па дакументах 18 ст. У гэты час яна ўжо была уніяцкай. У крыніцы 1757 г. яна фігуруе як “titus graeco-uniti”⁶³. Ва Упіцкім павеце ў 1614 г. знаходзім “свещеника, попа руского сурдецкого”⁶⁴.

Пасля Крэўскай уніі, калі дзейнічала забарона на будаўніцтва праваслаўных храмаў на ўласналітоўскіх землях узнікнуць гэтыя праваслаўныя прыходы немаглі. Гэтая акалічнасць дазваляе скарыстоўваць інфармацыю крыніцпазнейшага перыяду ў якасці рэспекцыі пра “дакаталіцкі” перыяд канфесійнай гісторыі ВКЛ.

Вельмі красамоўна сведчаць пра русінскую этнаканфесійную прысутнасць у Кернаве матэрыялы археалагічных раскопак гарадскога грунтовага хрысціянскага могільніка, які функцыянаваў з канца 13 ст. і да 1390 г. У жаночых пахаваннях знойдзены характэрныя якраз для старажытнарускай гарадской культуры вянкі, прамыя аналагі якім маюцца на тэрыторыі Верхняга Панямоння, т.зв. Чорнай Русі. Спробы летувіскага аўтара інтэрпрэтаваць гэты могільнік, як і жаночыя ўпрыгожванні ў якасці балцкіх выглядаюць несур’ёзна. Нябожчыкі пахаваны на грунтовым могільніку ў поўнай адпаведнасці не з паганскай, а праваслаўнай абраднасцю⁶⁵. Пахаванне жанчын з упрыгожваннямі, пры безінвентарных мужчынскіх інгумациях, не з’яўляецца адзнакай балцкай спецыфікі, а характэрна якраз для гарадскіх грунтовых усходнеславянскіх хрысціянскіх помнікаў на тэрыторыі Беларусі 11 – 13 ст.⁶⁶

Такім чынам пісьмовыя і археалагічныя крыніцы сведчаць, што і пасля ўтварэння ВКЛ у 13 – 14 ст. працягваюся працэсы усходнеславянскай каланізацыі і місійнай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласналітоўскіх землях княства. Змена этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі, хрышчэнне балтаў у “рускую” веру ўрэшце рэшт

⁶¹ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далее – АВАК). Вильна, 1880. Т. 11. С. 13.

⁶² АВАК. Вильна, 1880. Т. 11. С. 17.

⁶³ АВАК. Вильна, 1880. Т. 11. С. 12.

⁶⁴ Raganu teismai Lietuvoje. Parengė K. Jablonscis ir R. Jasas. Vilnius, 1987. S. 144.

⁶⁵ Velius G. XIII-XIVA. Kernaves kapiny no apgalviai // Lietuvos Archeologija 21. Vilnius. 2001. S. 383-398.

⁶⁶ Штыхаў Г.В. Крывічы. С. 91-92; Семянчук Г.М. Новая катэгорыя археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (грунтовыя могільнікі XI-XIII стст.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1993. С. 124-133.

менавіта “сваё” ўсходнеславянскае насельніцтва лічыцца “рускім”. Працэс гэты выразна прасочваецца ў пісьмовых помніках, узнікшых у 14 ст. у нашым рэгіёне. Надзвычай паказальнай з’яўляецца тэрміналогія створанай у 1347 г. дамоўнай граматы літоўскіх князёў Яўнута, Кейстута і Любарта Гедымінавічаў, Юрыя Нарымунтавіча і Юрыя Карыятавіча з польскім каралём Казімірам і з мазавецкімі князямі Земавітам і Казімірам. Спачатку згадваецца “русь што лیتовы слушае” і “русь што короля слушае”, але далей у тэксе дамовы пастаянна пад “руссю” разумеецца насельніцтва земляў, якія “дзержаць” літоўскія князі “володимерьскую, луцкую, белзьскую, холмьскую, берестинскую”. “Львавяне” выразна супрацьпастаўляюцца русінам: “...аже пойдуть татарове на львовскую землю, тогда руси на львовце не помогати”⁷⁰. Свае, “Русь” у этнічным сэнсе – гэта найперш насельніцтва тых земляў, што знаходзяцца ў складзе ВКЛ.

Надзвычай цікавымі з’яўляюцца для нас этнічныя стэрэатыпы аўтара “Летописца русских царей”⁷¹, крыніцы, створанай хутчэй за ўсё ў 14 ст. у Наваградку. У параўнанні з Нестаравым тэкстам у ёй выразна зменены акцэнты пры пераліку славянскіх плямёнаў, якія ўвайшлі ў склад Русі. Пералік гэты значна карацейшы, прычым аўтар не сумняваўся ў прыналежнасці пералічаных славянскіх групавак да аднаго этнасу: “Се бо токмо рускии: словене, поляне, деревляне, новгородци, полочане, дрегвичи, севера, вожане, еже по Бугу седять и после же велынци назвашася”⁷². Кардынальна адрозніваюцца адзінкі звычаяў гэтых плямёнаў ад характарыстыкі Нестара. Калі Нестар прыпісваў веданне “закона” толькі палянам, з якімі ён і суадносіў сябе, то аўтар пераносіць гэтую характарыстыку на ўсіх. “Нашы” не могуць быць дрэннымі, ім адвеку, да прыняцця хрысціянства ўжо быў вядомы боскі маральны “закон”. “И имаху обычаи свои добр и кроток, и бог възлюбих, и стыдаху бо ся отець и матери и снох своих и сестр, и снохисвекровей чгяху, аки бога, и снохи дєверию, и велико стыдение имя”⁷³. Толькі гэзней, пад уплывам д’яблавых спакусаў, адбываецца іх адступленне ад Бога, страата гэтай богаабранасці, боскага маральнага закону: “А деревляне *потом начаши* (паў-сюль курсіў мой – *І.М.*) жити зверьским способом, скотьски, убиваху друг друга, ядуще все нечисто, и брак в них не бысть, но умыкаху девицы. А радимичи, и вятичи и севера един обычаи имяху: *начаша же по мале и тишясти нечисто*, живуще в лесех, и срамословие и нестыдение, диволу угажаючи, възлюбихша”⁷⁴. Крыніца разам з гэтым сведчыць, што ва ўяўленні кніжніка яе стварыўшага, “сваё” – гэта насельніцтва найперш земляў этнаграфічнай Беларусі, Украіны, Наўгарод-

⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далей – АЗР). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. С. 1-2.

⁷¹ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959, С. 28-42, 389-390; Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 110.

⁷² Летописец Переяславля Суздальского (Летописец русских царей) // ПСРЛ. Т. 41. Москва, 1995. С. 5.

⁷³ Тамсама.

⁷⁴ Тамсама. С. 6.

чыны і Севершчыны. Праўда, не трэба забывацца і на тую акалічнасць, што існаванне адзінай мітраполіі спрыяла захаванню ўяўленняў аб этнаканфесійнай агульнасці не толькі тых праваслаўных земляў, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ, але і знаходзіліся па-за яе межамі, што выразна вынікае з паведамленняў беларуска-літоўскіх летапісаў першага зводу, датаваных 14 – пачаткам 15 ст.

У сярэдзіне – другой палове 15 ст. канчаткова замацоўваюцца ўяўленні пра тое, што ўся “Русь” знаходзіцца ў межах ВКЛ. Паказальна інфармацыя летапісаў аб інтэранізацыі ў 1440 г. у Вільні Казіміра Ягайлавіча: “взяша из Ляхов Казимера королевича на великое княжение Литовское, и посадиша его с честью на стольничьномъ граде на Вилне и на всеи Рускои земли”⁷⁵.

Такім чынам, у дадзены перыяд часу канчаткова афармляюцца важнейшыя суб’ектыўныя і аб’ектыўныя прыкметы старабеларускага этнасу:

1. Наяўнасць агульнага эндаэнтоніма (“Русь”, “русін”, “рускі”).

2. Агульная дзяржаўная тэрыторыя, у межах якой цалкам быў аб’яднаны беларускі этнаграфічны масіў.

3. Літаратурная мова, якая стала афіцыйнай мовай дзяржавы.

Пры гэтым не трэба забывацца на тую акалічнасць, што крыніцы не дазваляюць казаць пра асобную этнічную свядомасць насельніцтва ўкраінскіх земляў, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ. Эліта “беларускай” і “украінскай” Русі, якая ўваходзіла ў склад гэтай дзяржавы, мела агульную этнічную і гістарычную свядомасць. Пры гэтым памылковымі выглядаюць сцверджанні тых, хто лічыць, што актавуюмову ВКЛ нельга называць старабеларускай. Пытанне гэтае даўно можна лічыць вырашаным. Яшчэ ў 1935 г. нарвежскі лінгвіст Хрысціян Станг даў ёй, што першапачаткова ў ВКЛ ужывалася некалькі адмежных тыпаў актавай мовы. Выразнай была розніца паміж варыянтамі складзенымі ў паўночных канцылярыях (Полацкай, Віцебскай і Смаленскай земляў) ды паўднёвымі – украінскімі або тымі, што знаходзіліся пад украінскім уплывам. Напрыканцы 15 – пачатку 16 ст. канцылярская мова стабілізавалася, дасягнуўшы пэўнай агульнапрынятай нормы, і на працягу першай паловы 16 ст. паўднёвыя ўплывы былі выціснуты да рэшты. З гэтага часу канцылярская мова цалкам абапіраецца на старабеларускую лінгвістычную аснову⁷⁶.

Набліжэнне да нацыі (16 – першая палова 17 ст.)

У 16 – пачатку 17 ст. адбываюцца істотныя змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты Усходняй і Заходняй Беларусі. Калі ў папярэдні час русінская

⁷⁵ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. Т. 35. Москва. 1980. С. 60.

⁷⁶ Stang Chr. S. Die wesstrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935; Stang Chr. S. Die Urkundensprache der Stadt Polock. Oslo, 1938; Сярод апошніх прац па гэтай пытанню варта адзначыць наступныя: Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мінск, 2001. С. 109-136; Лазутка С. Літоўскія статуты (1529, 1566, 1588), іх стваральнікі і эпоха // Край=Kraj. №1-2. Мінск, 2001. С. 101-106.

самасвядомасць была непарыўна звязана з праваслаўнай традыцыяй, то ў гэтую эпоху мы выразна бачым істотныя змены ў даным пытанні. Менавіта ў гэты час адбываецца насычэнне тэрміна “русін” этнічным зместам у поўным сэнсе гэтага слова, выпрацоўваюцца новыя крытэрыі самаідэнтычнасці, сярод якіх важнейшымі становяцца мова і этнічнае паходжанне – “парода”, “кроў”, а не рэлігійная прыналежнасць. У гэты ж час фармуецца канцэпцыя пра існаванне некалькіх “рускіх” народаў. Адрозна хочам падкрэсліць, што гэтыя, выпрацаваныя ў 16 ст., параметры этнічнай ідэнтычнасці, не былі характэрныя для масавай свядомасці ўсяго насельніцтва Беларусі. Яны з’яўляюцца толькі здабыткам тагачаснай інтэлектуальнай эліты і былі сфармуляваныя ў мяшчанска-шляхецкім асяроддзі.

У чым прычына падобных зменаў? Яна нам бачыцца, у парушэнні канфесійнай аднароднасці рэгіёна поспехамі каталіцызма і рэфармацыі. Менавіта ў гэты час адбываецца змена канфесійнай ідэнтыфікацыі часткі шляхты і мяшчанаў, продкі якіх традыцыйна спавядалі праваслаўную “рускую” веру. Верагодна, што з’яўленне падобных уяўленняў магло быць выклікана таксама азнаямленнем беларускай інтэлектуальнай эліты са здабыткамі рэнесанснай антрапацэнтрычнай культуры, з характэрнай для яе цікавасцю да этнічнасці.

Першым гістарычна вядомым нам “русінам” з такой ментальнасцю быў Францыск Скарына. Хутчэй за ўсё ён прыняў хрост па каталіцкаму ўзору ў полацкіх бернардынаў і ў іх жа, як мяркуе Георгій Галенчанка, атрымаў і пачатковую адукацыю⁷⁷. Тое, што Францыск Скарына быў рыма-каталіком сёння ўспрымаецца як бясспрэчны факт усімі сур’ёзнымі даследчыкамі. Пасля знаходкі Г. Галенчанкам аўтэнтычнага кракаўскага гаспадарскага прывілею Ф. Скарыне, які датаваны 25 лістапада 1532 г., адпалі апошнія аргументы на карысць таго, што нібыта ён меў праваслаўнае імя “Георгій”. Пацвердзілася здагадка вядомага польскага даследчыка Генрыка Лаўмяньскага, які яшчэ ў 1925 г. выказаў такую гіпотэзу (“Георгій” – пераблытанае ў варшаўскай канцылярыі слова “egregius” – выдатны, славуць)⁷⁸. Негледзячы на сваё рыма-каталіцкае вызнанне Францыск Скарына ўсведамляў сваю этнічную прыналежнасць менавіта як “рускую”. Важнейшым фактарам належнасці да “рускай” этнічнай супольнасці ён лічыў не канфесіянальную прыналежнасць, а мову: “...Я, Францішек, Скоринин сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком ... которые суть в Псалтыри неразумныи простым людем, найдуть е на боцех руским языком, что которое слово знаменуеть ... казал есми тиснути книгу святого Иова руским языком богу ко чти и людем посполи-

⁷⁷ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993. С. 87-88.

⁷⁸ Галенчанка Г.Я. Ка нец заст арэлага міфа: новы дакумент пра Скарыну // Полацк: ка рані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Полацк, 1996. С. 75.

тым к наученію... братія мая русь”⁷⁹. Ф.Скарына пэўна і адназначна вызначае сваю этнічную належнасць, гаворыць, што ён “нроженный в руском языке”, што яго “милостивый Бог с того языка на свет пустил”⁸⁰. Надзвычай важным для нас момантам з’яўляецца тая акалічнасць, што Ф.Скарына прызначаў свае выданні ўсім людзям “языка рускага” не выключаючы ніводнага з тагачасных саслоўяў⁸¹. Скарынаў сваіх уяўленнях аб этнічнасці зыходзіў зусім з іншых прыкметаў, чым тыя, што існавалі ў папярэдні перыяд. У сярэднявеччы пад народам разумеўся найперш “палітычны народ”, шляхта. Сацыяльная і культурная прорва паміж пануючым станам і яго падданымі разглядалася як рэч сама сабой зразумелая, нікому і ў голаву не прыходзіла стварэнне аднароднага культурнага поля ды распаўсюджвання каштоўнасцяў “высокай культуры” на “простых” людзей, атым больш падкрэсліваць агульнасць іх паходжання і традыцый. Як слушна адзначыў Г.Галенчанка для Ф. Скарыны важнейшымі этнічнымі маркерамі былі: моўнае, культурна-гістарычнае адзінства, паходжанне, агульная тэрыторыя⁸². Пасутнасці, гэта са і аўд З і аў і аўей па аўі си о З абу З аа? аи ебейоу и і а аа нацыянальнай канцэпцыі быцця народа. Перад намі мадэль этнакультурнай, а не палітычнай нацыі, мадэль, па якой ішлі працэсы нацыяўтварэння практычна ва ўсім нашым рэгіёне - Усходне-Цэнтральнай Еўропе. Упершыню яна была артыкуляваная у Чэхіі, калі ў 1409 г. Геранім Пражскі сфармуляваў тры важнейшыя прыкметы неабходныя для існавання народу: “sanguis, lingua, fides” (“кроў, мова, вера”). Упершыню ў Еўропе прагучалі словы пра “найсвяцейшую супольнасць чэшскую”, як супольнасць усіх людзей, ад караля і архібіскупа да простых жыхароў гарадоў і вёсак⁸³. Падобную рэч у дачыненні да старабеларускага этнасу здзейсніў на стагоддзе пазней наш Першадрукар. Хутчэй за ўсё, гэтыя ідэі былі сфармуляваныя ім менавіта пад чэшскім уплывам.

Падобна выглядала сітуацыя і з прадстаўнікамі русінскай шляхты, якія сталі пратэстантамі. Паказальна ў сувязі з гэтым і этнічная свядомасць другой знакавай постаці беларускай культуры 16 ст. – Васіля Цяпінскага. У прадмове да выдадзенага ім Евангелля ён адназначна засведчыў сваю прыналежнасць да Русі і сваю “русінскую” самаідэнтыфікацыю: “Рад покажу мою веру, которую маю, а злаща народу своему рускому. ...Вед же держу же не иначе, одно з Евангелии от Бога через Христа пана и его апостолов поданое, которое есть сума закону божего, которая з

⁷⁹ Скарына Ф. Творы. Прадмовы, казанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мінск, 1990. С. 18, 20, 37.

⁸⁰ Чамярыцкі В. Аб нацыянальным самавызначэнні Францішка Скарыны. // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Полацк, 1996. С. 78-81.

⁸¹ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993. С. 158.

⁸² Тамсама.

⁸³ Kłoczowski J. Europa słowiańska w XIV-XV wieku. Warszawa, 1984. S. 314.

словенскаго, абы ім теж іх власным языком руским в друку вышла. ...народу своему услугую... же з іх посредку русин іх ім, своей Руси услугующий”⁸⁴.

Менавіта 16 ст. з яго рэнесансавай высокай культурай “справакавала” падвышаную цікавасць да этнічнасці і да “жывых” тагачасных моваў. Паказальна, што ў прадмове да знакамітага нясвіжскага “Катэхізіса” 1562 г. прысвечанай “княжатам молодым, паном Миколаем Миколаевичом Радивилом” яго выдаўцы заклікалі іх “абы ваши княжацкие милости того народу язык миловати рачили, в котором давньные предьки и их княжацкие милости панове отцы ваших княжецких милости славне преднеишие преложеньства несутъ”⁸⁵.

Канцэпцыя “рускай нацыі”, “рускага народу” як аднароднага цэлага, якое складаецца з шляхты, духавенства, і “пасольства” ў канцы 16 ст. яшчэ больш умацавалася. Гэтаму спрыяла дзейнасць праваслаўных брацтваў, у склад якіх уваходзіла таксама праваслаўная знаць, ды прыняцце Берасцейскай уніі. “Ekthesis abo krotkie zebranie sprav, ktore się pżialy na partykulamym, to iest, pomiasnym synodzie w Brześciu Litewskim”, надрукаваны ў польскім перакладзе ў Кракаве ў 1597 г., кажа пра “увесь Богам улюбёны народ Роскі”⁸⁶. У крыніцы выразна падкрэсліваецца, што гэты народ з’яўляецца адзіным этнічным і культурным (праваслаўным) цэлым, не зважаючы на розны сацыяльны статус людзей якія ўваходзяць у яго склад: “усе Orthodoxi, гэта значыць праваслаўныя хрысціяне тых епархіяў, Іх Міласці Ясна Асвятчоныя княжата, вяльможныя панове, шляхетна ўраджонае рыцарства, царкоўныя брацтвы, і ўсе Хрыстовым іменем сябе пазначаючыя мноства высакароднага народу Роскага”⁸⁷. Прыняцце Берасцейскай уніі, як вядома, актывізавала працэсы канфесіяналізацыі. Паказальна, што ў выбухнуўшай палеміцы праваслаўная і ўніяцкая эліта лічыла і сябе, і “адступнікаў”-апанентаў прыналежнымі да аднаго народу, да Русі⁸⁸.

У канцы 16 – пачатку 17 ст. сярод эліты моцнымі былі ўяўленні пра поліканфесійнасць “рускага” народу. Прычым, як і Скарына, важнейшым крытэрам нацыянальнай прыналежнасці лічылі мову, а не веру. Аналагічнага пункту гледжання спачатку прытрымліваўся і Мялецкі Сматрыцкі, які лічыў, што “кроў Руская” робіць русіна русінам⁸⁹. “Русь уніяцкая” і “Русь закону рымскага” – прысутнічае як этнічная рэальнасць у “Эленхусе” Мялецка Сматрыцкага⁹⁰. Яшчэ ў пачатку 20-х гадоў 17 ст. у асяроддзі праваслаўнай эліты Беларусі і Украіны жыло ўяўленне пра

⁸⁴ Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны. Мінск, 1991. С. 33.

⁸⁵ Тамсама. С. 25.

⁸⁶ Чтения в обществе истории и древностей российских. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси. Кн.1. 1879. С. 137.

⁸⁷ Чтения в обществе истории и древностей российских. С. 19.

⁸⁸ Дмитриев М.В. и др., Брестская уния и общенационально-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI–первой половине XVII в. Ч. 2. Москва, 1999. С. 78-93.

⁸⁹ Verificata niewinności. 1621 // Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). № 2796. Л. 3, об.

⁹⁰ АЮЗР. Ч. 1. Т. 8. Вып.1. С. 612.

поліканфесійнасць “рускага” народу. Яскравыя прыклады такіх уяўленняў знайшлі адлюстраванне ў гэсце скаргі прываслаўнай шляхты Беларусі і Украіны Варшаўскаму сейму 1623 г. “Рускі народ карыстаецца свабодай дваяка: рускі народ каторы спавядае рымскую веру заходняга абраду, і рускі народ які спавядае грэцкую веру ўсходняга абраду”⁹¹.

Паказальным з’яўляецца і той факт, што каталіцкія неафіты з прываслаўнай русінскай знаці ў першай палове 17 ст. працягвалі ідэнтыфікаваць сябе з “рускімі” народам ды трактавалі сябе русінамі⁹².

Абстраэтнае рэлігійнае супрацьстаяння, прыводзіла да павялічэння ролі канфесійнага фактару ў нацыянальнай свядомасці. У гэты ж час (20-я – 30-я г. 17 ст.) мы бачым выразны паварот да папярэдняй традыцыі – рэанімацыі ідэі атаясамлення канфесійнай і нацыянальнай прыналежнасці, прычым крыніцы выразна фіксуюць узнікненне перакананняў і сярод прываслаўных, і сярод уніяцкіх палемістаў у тым, што змена ўсходняга абраду на “лацінства” прыводзіць і дазмены нацыянальнай свядомасці. Шляхціц, стаўшы рыма-каталіком, перастае быць русінам⁹³. Але бяспрэчным фактам і для прываслаўных, і для уніятаў заставалася ўстойлівае перакананне іх прыналежнасці да “русі”.

Люблінская унія стварыла перадумовы да фармавання ўласна украінскай “рускай” асобнасці, дыферэнцыяцыі на “Русь” украінскую і беларускую, ды стала важнейшым фактарам уласна ўкраінскага нацыяўтварэння⁹⁴. Аднак працэсы гэтыя ў пачатку 17 ст. яшчэ былі вельмі далёкія да завяршэння. Абсалютна бязсплённа дыскутаваць пра тое, беларусам ці украінцам быў Мясціц Смарыцкі або Іпацій Пацей. І той і другі пачувалі сябе русінамі і трактавалі насельніцтва і Беларусі і Украіны як адно цэлае. Разам з гэтым працэсы этнічнай дывергенцыі набралі моцы не толькі на этнічна ўкраінскіх, але і беларускіх землях. У цікавейшым дакуменце, які называецца “Форма сучасных кандыдатаў на епіскапа віцебскага, мсціслаўскага, аршанскага і магілёўскага” і датуецца 1653 г., сустракаем акрэсленне рускага народу як цэласнасці, што цалкам знаходзіцца ў межах ВКЛ, без уліку інкарпараваных у Любліне ў склад “Кароны” украінскіх тэрыторый: “Мы духавенства... і мы Сенатары, дыпнітары, ураднікі, земцы, гараднічыя, Рыцарства, і абываталі народу

⁹¹ БЭФ. Т. 1. Мінск, 1959. С. 398.

⁹² Kazanie na pogrzebie slawnej Pamiety Pana Iego Mosci knia zia Aleksandra Ma salskie go Marszalkowicza Grodzinskiego. Wilnia, 1614. Арк.17 // Библиотека РГАДА, БМСТ/ИН №2635; Kazanie na pogrzebie dobrej pamieci iey mosci P. P. Zofiey z Drucka Lybeckiey Pawlowey Laskowskiey Wilnia, 1649. Арк.17 // Библиотека РГАДА, БМСТ/ИН № 2642.

⁹³ Дмитриев М.В. и др., Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в. Ч. 2. Москва, 1999. С. 86, 109.

⁹⁴ Borzecki. J Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości i narodowej // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 60-78; Jakowenko N. Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 79-83.

Рускага, рэлігіі Грэцкай, у розных ваяводствах у Вялікім Княстве Літоўскім знаходзячыся. Таксама і мы паслы з розных гарадоў Беларускіх, і брацтваў ад яго каралеўскай міласці ўпрывіяляваных, у паслушэнстве Святой Сталіцы Апостальскай Усходняй Канстанцінопальскай трываючы”⁹⁵.

Менавіта з другім дзесяцігоддзем 17 ст. звязана устойлівае атаясамленне рэгіёна Беларускага Падзвіння і Падняпроўя, “Русі” 16 ст. з “Белай Руссю”. Прычым аналіз пісьмовых крыніцаў дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што ў пісьмовых крыніцах гэтага часу створаных у мясцовай, беларускай і ўкраінскай традыцыі, пачынаючы з 1619 г., пад Белай Руссю заўсёды разумеецца толькі рэгіён Беларускага Падзвіння і Падняпроўя⁹⁶. Іншая справа, што ў мясцовай традыцыі гэты тэрмін яшчэ не меў выразнага этнічнага напauнення. Насельніцтва гістарычнай Белай Русі, цудоўна ўсведамляючы сваю прыналежнасць да гэтага гісторыка-культурнага рэгіёну, працягвала скарыстоўваць у якасці эндаэтноніма тэрміны “русь”, “русіны”, “рускія”. Тэрмін “беларусец” сустракаецца ў пераважнай большасці выпадкаў у расейскіх дакументах, “у распрсных речах” Разраднага прыказа. Здаецца, што ў выпадках скарыстання тэрміна “беларусец” для акрэслення ўласнай прыналежнасці інфарматарамі мелася на ўвазе найперш уласная канфесійная (праваслаўная) самаідэнтыфікацыя, а таксама, у пераважнай большасці выпадкаў, і “зямляцкая свядомасць” – усведамленне сваёй прыналежнасці да канкрэтна-гістарычнага рэгіёну ВКЛ – Белай Русі⁹⁷. Таму найбольш карэктна, на наш погляд, разглядаць тэрмін “беларусец” як канфесіонім (Беларуская = праваслаўная вера) і зямляцкі этнікон, вытворны ад тапоніма Белая Русь. Меркаванні пра выразнае этнічнае напauненне гэтага тэрміну ў асяроддзі насельніцтва Усходняй Беларусі ў 17 ст. нам здаюцца занадта катэгарычнымі, тым больш што яны не абапіраюцца на крыніцы, створаныя непасрэдна ў гэтым рэгіёне. Можна толькі казаць аб пэўнай тэндэнцыі ў гэтым накірунку, якая ў той час не стала вызначальным фактарам этнічнай самасвядомасці насельніцтва Падняпроўя і Падзвіння.

Адзінае выключэнне – погляды Ігнація Яўлевіча, які ўслед за Мацеем Стрыйкоўскім, у сваім польскамоўным гістарычным трактате “*Quod felix faustum fortunatum*” (“Чаму шчасліваму спадарожнічае лёс”), напісаным у 1659 г., уключыў у склад славянскіх “рускіх” народаў таксама і беларусаў: “Русцы, і іншыя рускія народы імя і прозвішчамаючыя, ...усе славянскай мовы ўжываючыя, і ўсе

⁹⁵ РГАДА. Ф. 381, оп. 1, ед.хр. 390, л. 36 об.

⁹⁶ Марзалюк І. Этнічная і канфесійная самаідэнтычнасць насельніцтва Усходняй Беларусі ў XI–XVIII стст. // Минулая і сучасная гісторыя Магілёва. Магілёў, 2001. С. 13; Марзалюк І. Да пытання аб скарыстанні тэрміна “Белая Русь” насельніцтвам паўночна-усходняй Беларусі ў XVII ст. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С. 66–70.

⁹⁷ Марзалюк І. Этнічная і канфесійная самаідэнтычнасць... С. 13–15; Марзалюк І. Да пытання аб скарыстанні тэрміна “Белая Русь” насельніцтвам паўночна-усходняй Беларусі ў XVII ст. С. 66–70.

ўжо за хрышчэннем, адны паводле абрадаў усходніх, большая частка, грэцкіх, яко Масква, Беларусцы (Bielorussacy), Літоўцы, Балгары, Баснійцы, Сербы. Другія паводле Касіёла навукі, яко палякі, мазуры, чэхі, мараўцы, харваты, далматынцы, памаране, шлэзнякі ... і іншых шмат народаў Славянскай Рускай мовы ўжываюць”⁹⁸. Ігнацій Яўлевіч, які паходзіў з Магілёва, ясна ўсведамляў, што яго радзіма – Белая Русь і выразна адрозніваў яе ад Малай Русі, пад якой разумеў украінскія землі, падкантрольныя Багдану Хмяльніцкаму⁹⁹. Паказальна, што сярод праваслаўных “рускіх” народаў ім названы не толькі “беларусцы”, але і “літоўцы”. Выглядае, што пад гэтым тэрмінам ім разумеецца насельніцтва Заходняй Беларусі, усходнеславянская частка гістарычнай Літвы. Але падобная канцэпцыя адлюстроўвае погляды адукаванага чалавека, належашага да праваслаўнай эліты Усходняй Беларусі.

Рэлігійны ўціск, зацятая канфесійная барацьба, спрыялі актывізацыі пошукаў уласнай самаідэнтычнасці ў асяроддзі “русінскіх” інтэлектуалаў. Іх адказы на гэтыя пытанні былі далёкія ад аднастайнасці. Якраз менавіта ў гэты час разам з нацыянальнымі канцэпцыямі развіцця, дзе “рускія” народы Рэчы Паспалітай трактаваліся як самабытныя этнасы, паўстаюць і альтэрнатыўныя, канфліктуючыя з імі тэорыі. Не хацелася б, каб у чытача склалася ўяўленне аб прасталінейнасці нацыянальнага развіцця грамадства Беларусі і Украіны ў той час. Калі хочам быць аб’ектыўнымі, то мусім прызнаць той факт, што тады ж (у 17 ст.) на ўкраінска-беларускай плебе былі агучаныя як зыходныя прынцыпы заходнерусізма=маларусізма, гэтак і канцэпцыя існавання вялікай “маларускай” нацыі, у склад якой уваходзяць не толькі ўкраінскія землі, але і беларускія.

Канцэпцыя “маларасійства” была сфармулявана кіеўскім мітрапалітам Ювам Барэцкім, які ў 1624 г. прасіў маскоўскага цара заступіцца за праваслаўных Рэчы Паспалітай ды трактаваў украінцаў як “малодшых” братаў. Падобныя погляды былі ўласцівыя і Ісаю Капінскаму¹⁰⁰. Канчатковае завяршэнне гэтай канцэпцыі набыла ў напісаным у 1674 г. Інакенціем Гізіэлем “Сінопсисе”. Менавіта тут былі выразна сфармуляваныя важнейшыя тэзы маларасійства=заходнерусізма. Цэнтральная думка “Сінопсиса” – паказаць Маскву адзінай легітымнай пераемніцай Кіеўскай дзяржавы. Але быў адзін надзвычай істотны момант, які выразна адрозніваў пабудовы І. Гізіэля ад гэтай зусім не новай для афіцыйных маскоўскіх летапісных зводаў ідэі. Нельга не пагадзіцца з І. Яромінымякі падкрэсліваў, што важнейшай “навіной у “Сінопсисе” з’явілася спроба абгрунтаваць і гэтак права, і гэтую пераемнасць не толькі генеалагічнымі данымі, радаводам цароў і вялікіх князёў

⁹⁸ РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. Ед. хр. 389. Л. 9-9 обр.

⁹⁹ РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. Ед. хр. 389. Л. 41.

¹⁰⁰ Сагановіч Г. Берасцейскія чытанні // Беларускі гістарычны агляд. Т. 3. Сш. 2. Менск, 1996. С. 319; Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 1. Москва, 1953. С. 27.

маскоўскіх, але і ідэяй крэўнай роднасці народаў “Вялікай”, “Малай” і “Белай” Расеі, тэорыяй адзінства “славяна-расейскага” народу”¹⁰¹.

Канцэпцыя “маларасійскага” народу, які абдымае цалкам этнаграфічны абшар і Украіны, і Беларусі, была выразна сфармулявана ў “рускай” палітычнай праграме ўкраінскага гетмана Багдана Хмяльніцкага. Маём на ўвазе яго вядомы універсал 1648 г. Універсал звернуты да “маларасіян”, у сціслым антыпольскім гістарычным экскурсе вельмі дакладна акрэсліваюцца этнічныя межы гэтага народу: “Ляхи ...своей несытости привлачили и подчинили истинные с древних веков земли и провинции Сарматские, альбо козацкие наши Руськие, от Подоля, Волынии Волох посполу и аж до самого Вильна и Смоленска долгиe и обширные границы свои имущие. А именно, земли Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую, Бельзскую, Подольскую, Волинскую, Перемышльскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую”¹⁰².

Такімчынам, 16–першая палова 17 ст. стала перыядам, калі беларускі этнас макісамальна наблізіўся да вяршыні свайго этнаўтварэння – пачаўся працэс кшталтавання нацыі. Менавіта ў гэты час у асяроддзі русінскай інтэлектуальнай эліты афармляецца канцэпцыя аб’яднанай “кроўю і лебай”, супольнай мовай і культурай, маючай гістарычныя традыцыі ўласна “рускай” дзяржаўнасці, нацыі. Аднак працэсы нацыяўтварэння былі гвалтоўна перапыненыя крывавым “Патопам” 1654–1667 г., пасля якога старабеларускі этнас у выніку татальнай паланізацыі шляхты і страты ўласнага мяшчанства ператварыўся ў этнас з непаўнавартаснай сацыяльнай структурай. Пачаўся новы перыяду этнічнай гісторыі нашага народу.

Другая палова 17 – 18 ст. (1667 – 1795 г.)

Гэта час поўнага заняпаду ўласна беларускай “высокай” культуры, час калі беларуская мова ў выніку паланізацыі была папросту выкінутая элітай на сметнік, выціснута з урадавага ўжытку. У гэты перыяд канчаткова афармляецца “палітычны польскі народ”, інтэгральнай часткай якога стала спаланізаваная беларуская шляхта. Цалкам вяртаецца і старое атаясамленне канфесійнасці і этнічнасці¹⁰³, бо носьбітаў “новай” нацыянальнай свядомасці, з іх трактоўкай беларускага народа як поліканфесійнага ўтварэння, не засталася.

І “ліцвінскасць”, і “рускасць” становяцца формай “краёвай”, рэгіянальнай свядомасці мясцовай эліты. Ведама, нельга не пагадзіцца з Юліушам Бардахам, што і літоўская і беларуская шляхта адрознівала сябе ад “караняжаў”¹⁰⁴, але і тыя,

¹⁰¹ Еремін І.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы (далее – ТОДРЛ). Т. 10. Москва-Ленинград, 1954. С. 216.

¹⁰² АЗР. Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. С. 79.

¹⁰³ Клімаў С. Базыльяне на землях Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 3. Сп. 2. Менск, 1996. С. 192-193.

¹⁰⁴ Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1983. S. 186; Bardach J. O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX-XX wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 205.

і другія выразна адчувалі сваю прыналежнасць да супольнай радзімы – Польшчы (сінонім Рэчы Паспалітай у крыніцах другой паловы 17 – 18 ст.) і трактавалі сябе палякамі, найперш у палітычным сэнсе гэтага слова. Не забудземся, важнейшыя сацыякультурныя параметры шляхты і ВКЛ і Кароны былі аднолькавымі: адзіны шляхецкі этас (ідэалогія сарматызму), аднародная матэрыльная культура, адзіная рэлігія і адзіная літаратурная (польская) мова. Калі адкінуць у бок ружовыя ілюзіі, якімі хварэе частка прадстаўнікоў беларускай “адраджэнскай” гістарыяграфіі, і спакойна прааналізаваць наяўныя факты, то мы пабачым, што ў Рэчы Паспалітай працэсы нацыяўтварэння ішлі па таму ж шляху, што і ў Францыі, дзе ўпершыню на еўрапейскім кантыненте, пасля Вялікай Французскай рэвалюцыі, была створаная “палітычная” грамадзянская мадэрновая нацыя. І ў выпадку, калі б Рэч Паспалітая працягвала існаваць, то ў выніку развіцця буржуазных адносін, праз працэс надання грамадзянскіх правоў мяшчанам і сялянству, магла б сфармавацца адзіная польская нацыя, у якой беларусы, і літоўцы, і ўкраінцы, трактаваліся б як яе складовыя субэтнасы. Толькі падзелы Рэчы Паспалітай паставілі “крыж” на рэалізацыі падобнага варыянту развіцця.

Паміжкраёваасці заходнерусізмам (пачатак – 80-я г. 19 ст.)

Канцэпцыя адзінага поліэтнічнага “народу Польскага” аб’яднанага супольнай мовай і культурай, была важнейшым элементам светапогляду характэрнага для пераважнай большасці спаланізаванай беларускай шляхты і ў 19 ст. У 1831 г. у адрасе рэпрэзэнтантаў Літвы, Вальні, Падолля і Украіны да сейму чытаем наступныя радкі: “Рэпрэзэнтанты Народу! Літва, Вальнь, Падолле і Украіна заўсёды былі адзіным з вамі Народам, адзінай Польшчай”¹⁰⁵. Яшчэ больш красамоўна падобныя стэрэатыпы былі маніфэставаныя Віцебскай шляхтай падчас паўстання 1863 г.: “...як з Бацькоў і продкаў нашых палякамі ёсць і такімі ў дзеях і патомках нашых на векі быць хочам. ...Белая Русь, як і іншыя Русі, была інтэгральнаю часткаю сярэднявечнай і паганскай яшчэ Літвы. ...працякло яшчэ тры вякі на працягу каторых Літва, дзелячы з Польшчай свабоды, славу і на рэшце апошнія нядолі, злілася з ёй у адзіны народ польскі”¹⁰⁶.

Краёвая ідэалогія якраз і была пабудаваная на вельмі блізкіх дагэтых, ды на іх падобных падставах. Краёвец адначасна пачуваў сябе і беларусам (у сэнсе сваёй субэтнічнай, “зямляцкай” прыналежнасці) і палякам па нацыянальнасці. Падобная па структуры самаідэнтыфікацыя была ўласціва і носьбітам “заходнерускай” свядомасці, якія адначасна адчувалі сваю прыналежнасць да “белорусскаго племени” і “трьединого русскаго народа”. Праўда, мусім заўважыць, што менавіта “заходнерусам” пазнейшы беларускі нацыянальны рух павінен быць удзячны за вяртанне да жыцця канцэпцыі поліканфесійнасці беларускага народу. Бела-

¹⁰⁵ Цыт. па: Radzik R. Między zbirowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000. S. 125.

¹⁰⁶ Ibidem.

рускія “заходнерусы” важнейшым крытэрам этнічнай прыналежнасці лічылі мову, фальклор, традыцыйную матэрыяльную культуру, падкрэслівалі адметнае ад Польшчы дзяржаўна-гістарычнае развіццё Беларусі ў мінулым¹⁰⁷.

І заходнерусізм, і краёвасць трэба трактаваць як прамежкавыя формы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. І з той, і з другой традыцыі беларускай нацыянальна-вызваленчы рух агрымаў адданыя неафітаў і творцаў новай нацыянальнай беларускай свядомасці. Значная ж частканось бітаў краёвасці і заходнерусізму эвалюцыянавала да поўнага ўсведамлення сваёй польскай ці адпаведна расейскай нацыянальнай самаідэнтычнасці і назаўсёды была страчана для беларускага народу.

Нараджэнне і развіццё мадэрнай беларускай нацыі (80-я г. 19 – 20 ст.)

Апошні перыяд, які пачаўся ў 80-х г. 19 ст. з дзейнасці “Гомана” і доўжыцца да сёння, характарызуецца фармаваннем мадэрнай беларускай нацыі і ўзнікненнем уласна беларускай дзяржаўнасці ў выглядзе БНР, БССР ды сучаснай Рэспублікі Беларусь. Нягледзячы на велізарныя нацыянальныя страпы ў пякельным 20 ст., беларускі народ здолеў стварыць сваю дзяржаву, умацаваць нацыянальную свядомасць, стварыць “высокую” беларускую культуру. Як на мой, можа быць, занадта аптымістычны погляд, гэты працэс ужо неабарачальны, пра што пераканаўча сведчаць і даныя апошняга ўсебеларускага перапісу.

Пытанні да І.Марзалюка

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Куды Вы падзелі літвінаў-каталікоў, а таксама балцкі субстрат беларусаў? На захадзе Беларусі Ягайла хрысціў балтаў у каталіцтва, і яны ўвайшлі ў беларускі этнас. Чаму і куды яны ў Вас выпалі?

Валянцін Мазец (Менск): Ці ўлічваеце Вы сацыяльна-эканамічныя фактары і традыцыі ў працэсе перыядызацыі?

Васіль Варонін (Менск): 1. Скажыце калі ласка, якая прынцыповая розніца паміж этнасам і нацыяй? Наколькі я разумею, нацыя таксама этнас. 2. Чаму пачатак беларускага этнасу адлічваеце ад 9 ст.?

Віктар Астрога (Менск): Алесь Краўцэвіч у выступленні казаў, што ў прынцыпе не варта бачыць межы перыядаў у негатыўных, сумных момантах развіцця этнічнай гісторыі. А якое Вашае меркаванне адносна этнічных, нацыянальных катастроф?

¹⁰⁷ Цьвікевіч А. “Западно-русизм”: Нарысы з гісторыі грамадскай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993. С. 7, 91, 244-247; Зайка В. Праблемы расейскай нацыянальнай свядомасці на Беларусі канца XIX-пачатку XX ст. // Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва. Т. 3. New York, 1999. С. 42-43.

Адказы І.Марзалюка

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Буду ўдзячны, калі сп. Сяльверстава пакажа мне хоць адну крыніцу 15 ст. ці 16 ст., дзе католікі, тыя ж самыя Радзівілы, успрымаюць сваю дзяржаўнасць, успрымаюць свае гістарычныя традыцыі, успрымаюць сябе як частку нашага народу. Напрыклад, Радзівіл Сіротка. Яго традыцыя, яго родная гісторыя – гэта развіццё спачатку паганскай Літвы, потым каталіцкай Літвы. Возьмем бліжэй да нашага часу – 19 ст. Давайце пагартваем творы і працы Адама Міцкевіча, яго славуць лекцыі. Які сэнс ён укладае ў паняцце ”ліцвінскасць”? Яго гісторыя – гэта гісторыя паганскай Літвы, потым ужо традыцыі Вялікага Княства. Калі ён вельмі добра піша пра нас, і пра нашу мову, то ён супрацьпастаўляе сябе і носьбітаў гэтай мовы.

Важнейшы крытэрыі – кім сябе лічу, кім сябе нелічу. Мы не гадзяляем дзве рэчы – **моўную і ментальную** рутэнізацыю, паланізацыю, беларусізацыю. Гэта дзве розныя рэчы, спашлюся на Міхаіла Літвіна. Ён піша мы ўжываем мову, але яна не нашая. Ён этнічны літовец і ў гэты сэнс укладае балцкае напаўненне. Іншая справа, што тэрмін “ліцвін” выкарыстоўваўся і для абазначэння ўсяго палітычнага народу.

Адказ В.Мазу: Безумоўна, пры пабудове перыядызацыі ўлічваю сацыяльна-эканамічныя фактары. Асабліва важныя так званыя тэхналагічныя рэвалюцыі, напрыклад кнігадрукаванне. Вось дзе выток усіх мадэрных нацыяў.

Адказ В.Вароніну: 1. Прывяду фразу Бенедыкта Зентары: ”Усе згодны, што этнас – гэта супольнасць чалавечая. На гэтым агульнасць трактоўкі этнасу канчаецца”. Для этнічнасці важнейшы элемент – **кім сябе нелічу**, для нацыянальнасці – **кім сябе лічу**. Скажам, ці існавала этнічная свядомасць у беларускіх сялянаў у сярэдзіне 19 ст.? І ці існавала нацыянальная? Этнічная існавала, нацыянальнай не было. “Мы тутэйшыя, наша зямля не руска, не польская, але забраны край” – гэта класічны варыянт этнічнасці, але не нацыянальнасці.

2. Пачатак славянскай каланізацыі меў месца ў 6 ст., але чаму я пачынаю адлік ад 9 ст.? Таму, што акрамя безумоўна славянскіх помнікаў 6 ст. у паўднёвай Беларусі, культурная прыналежнасць усіх астатніх помнікаў больш чым сумнеўная, невядома ці яны славянскія. А што ў 9 ст. адбывалася масавая каланізацыя славянаў на будучую Беларусь, то факт безумоўны і з гэтага часу па пісьмовых крыніцах фіксуюцца новыя этнічныя супольнасці.

Адказ В.Астрозе: Этнічныя катастрофы можна выкарыстоўваць у якасці цэзуры ў перыядызацыі, таму што ёсць аб’ектыўныя моманты, калі адбываецца адкід назад у этнічным развіцці.

Дыскусія па дакладу І.Марзалюка

Алесь Краўцэвіч (Гародня): Хачу зрабіць адно ўдакладненне наконт пачатку перыядызацыі, прапанаванай Вамі з 9 ст. Вы адказалі зараз, што з 9 ст. этнічныя супольнасці фіксуюцца па пісьмовых крыніцах. Але пачатак фіксацыі ў пісьмо-

вых крыніцах этнічных супольнасцяў не тое самае, што пачатак этнагенэзу беларускага народу.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Мне падабаецца, як Ігар Марзалюк адным рухам перакрэсліў усю творчасць А.Мальдзіса, які пісаў, што часы Барока – гэта не заняпад. А.Мальдзіс усё жыццё гэта даказвае і прыводзіць факты. Яшчэ раз кажу, што моване з’яўляецца ідэнтыфікатарам, мову ні ў якім выпадку нельга абсалютызаваць. У той час па ўсёй Еўропе адбываўся падзел на культуру вышэйшых варстваў і ніжэйшых, кожная з якіх мела сваю свядомасць. Нельга ў дадзеным выпадку шукаць этнічны элемент, таму што гэта быў нармальны сацыяльны элемент развіцця.

Затым пры нармальным этнічным развіцці ідзе злучэнне двух культур. Тыя дзве культуры раздзялялі сябе перш за ўсё па сацыяльнай прыкмеце. Гэта нармальна. Калі ў Заходняй Еўропе гэтую нішу заняла латынь, то ў настую нішу заняла польскасць. На захадзе дала свой плён бюргерская культура і ў іх працэс злучэння дзвюх (элітарнай і ніжэйшай) культур пачаўся раней. У нас гэта было пазней. Ні ў якім выпадку нельга гаварыць пра заняпад культуры ў 17 ст. Яна развівалася ў іншых формах і нават як нацыянальная культура. Апрача мовы закладваліся сюжэты, героіка, культурны юд, стэрэатыпы, семантыка. Потым усе гэтыя напрацоўкі былі ўключаныя ў культурную спадчыну. Сёння мы таксама карыстаемся гэтай спадчынай. Нельга казаць пра заняпад і поўную пустэчу.

Ігар Марзалюк: Коротка адкажу спадарыні Сяльверставай. Я казаў толькі пра этнічныя працэсы, і не сцвярджаю, што на тэрыторыі Беларусі ў культурным плане ў другой палове 17, у 18 ст. была нейкая культурная пустэля. Будавалі храмы, выдавалі кнігі, праўда не па-беларуску, а па-польску, па-польску і яшчэ раз па-польску, і на латыні, канешне. Ёсць вынік таго працэсу. Мне спадабалася, як у свой час Алесь Краўцэвіч адказаў на падобнае пытанне шатланскага калегі, маўляў чаму не лічыце польскамоўную шляхту беларускай. Алесь спытаўся, на чым баку і за чые ідэалы змагалася польская мясцовая шляхта ў часы грамадзянскай вайны? У чый нацыянальны рух пасля рэвалюцыі 1917 г. яна ўлілася больш чымна 90 адсоткаў? Вось і адказ. Напрыклад, у Магілёвкаталіцкія могілкі і сёння называюць польскімі.

Алег Латышонак (Беласток): Можна даказваць, што мова не ёсць такім важным фактарам. Напрыклад, літоўцы, якія не мелі сваёй літаратурнай мовы і муслілі пісаць па руску, на латыні, па-польску і патроху напісалі сабе катэхізіс, выдалі лямантар. Эліта гаварыла на іншай мове, потым у іх як і ў іншых нацыяў адбылося злучэнне дзвюх культураў. Але тое, што І.Марзалюк гаворыць, і з чым я поўнаасцю згодзен і сам пра гэта пісаў, гэта разрыў культуры ў палове 17 ст. Калі не будзем бачыць, што гэта катастрофа, а будзем гэта лічыць нормай, то ніколі не напішам навуковай гісторыі.